

XIV. évfolyam 4. szám

2020

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

TASNÁDI KINCSES IMRE BEZA-FÉLE ÚJSZÖVETSÉGE
(Az 1580. évi kiadás 1610-ben bekötetett – a Tiszántúli Református
Egyházkerület Nagykönyvtára által őrzött több mint háromezer biblia egyik,
a peregrinusok által Debrecenbe hozott – példánya)

MEDIÁRIUM XIV. évfolyam 4. szám

„MIND A TÉR, MIND PEDIG AZ IDŐ MATEMATIKAI ABSZTRAKCIÓVÁ VÁLIK,
AZ ALAPVETŐ BELÁTÁSOK ÉS A MEGISMERÉS ANYAGA IMMÁR NEM LESZ AZONOS
A KÖZVETLEN ÉRZÉKI MEGISMERÉS ÁLTAL NYÚJTOTT TAPASZTALATOKKAL.”
(KMECZKÓ SZILÁRD KRITIKÁJÁBÓL)

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2020.

XIV. évfolyam 4. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2020. XIV. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Baráth Béla rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)
ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA (főszerkesztő)
OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)
BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.
A kéziratokat az alábbi címekre várjuk:
lapislydius@gmail.com; vitez.ferenc@drhe.hu
Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.
A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.
A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Örökség

OLÁH RÓBERT

- Miről árulkodnak a peregrinusok bibliái? 5

Kritika

KMECZKÓ SZILÁRD

- Újabb kulcs a zárba
(Paksi Dániel: *Az emergencia fogalma*) 33

Műhely

TÁMBA RENÁTÓ

- Ferenczy Károly gyermekábrázolásai 50

Szemle

FEKETE CSABA

- Kálvin hazánkban
(Oláh Róbert: *Kálvin műveinek recepciója
a 16–17. századi Magyarországon*) 74

MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA

A néprajzi fotó mint reprezentáció

(Berek Sándor: *Néprajzi cigány fotográfiák a debreceni
Déri Múzeumban. Romológiai Füzetek 3.*)

79

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek a két világháború között

(Hajnáczky Tamás, szerk.: *Magyar Cigányzenészek
Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca
a két világháború közötti Magyarországon*)

84

OLÁH RÓBERT

Miről árulkodnak a peregrinusok bibliái?

A kora újkori reformátusság bibliahasználatáról eddig nem született átfogó tanulmány. A 16. század második felétől zsinati határozatok és egyházi kánonok sora kötelezte a református lelkészeket, hogy szerezzenek maguknak Bibliát, és rendszeresen tanulmányozzák a Szentírást. A többnyire alig néhány száz vagy legfeljebb egy-kétezer példányban kinyomtatott magyar nyelvű fordításokból kevés forgott közkezen a 18. század első feléig, a lelkészek többsége azonban legalább egy latin vagy görög nyelvű kiadást tarthattott a könyvtárában. A bibliák hiánya miatt olyan lelkészekről is tudunk, akik a nélkül voltak kénytelenek szolgálni.¹ Az idegen nyelvű kiadások jelentős része külföldi egyetemeken tanuló diákok útján érkezhetett a Kárpát-medencébe.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára több mint háromezer Bibliát őriz. Közöttük kell keresnünk azokat a példányokat is, amelyeket peregrinusok hoztak magukkal. Az alábbiakban tizenkét, a beszerzés időpontja szerinti rendbe sorolt példával szeretnénk illusztrálni, hogy milyen kiadások megszerzésével járultak hozzá peregrinusaink a hazai „bibliaéhség” csökkentéséhez.

A tulajdonosok életrajzát követi az egykor birtokolt kötet bemutatása. A hivatkozott bibliák adatait szerves egységként tárgyaljuk. A címleírás közlése, a tulajdonosi bejegyzések és a széljegyzetek ismertetése mellett figyelmet szentelünk a gyakran mellőzött könyvkötéseknek is.

¹ Lásd: OLÁH Róbert (2014): Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban. *Egyház-történeti Szemle*, 2014/3., 8–23.

Debreceni Bálint héber-latin Bibliája

Debreceni Bálint (?–?) életéről alig tudunk valamit. 1548. augusztus 11-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, korábbi tanulmányaira vonatkozó adat a hazai kollégiumi anyakönyvek pusztulása miatt nem maradt fenn. 1580-ban bihari lelkészként említik a nevét.² Működésének eddig egyetlen ismert tárgyi emlékét, egy Sebastian Münster-féle bilingvis héber-latin Bibliát a Nagykönyvtár őrzi.

Daniel Bomberg velencei Bibliájára, a Targumokra és a rabbinikus kommentárokre támaszkodó Münster szövegét és jegyzeteit hosszú ideig használták az újabb héber kiadások szerkesztői. Ismerték és forgatták a korai magyar bibliafordítók és munkaközösségeik (Melius Juhász Péter, Sylvester János, Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár).³

Az 1546. évi második kiadásból származó példányt szerzett a magyar diák a kötésbe préselt supralibros („V[alentinus] D[ebrecinus] 1551”) tanúsága szerint a megjelenést követő öt éven belül. Mindez adattal szolgál arra nézve is, hogy 1551-ben még külföldön tartózkodott. A példány értékét növeli, hogy az eredeti kötésben maradt fenn, leírását lásd alább.

Kéziratossá bejegyzések segítségével rekonstruálhatjuk a kötet további útját: 1631-től Géressi B. Mihály (?–?) nagybányai tanító⁴ birtokolta, 1650-ben Hodászi S. Miklós (1606–1650) nagybányai lelkész (Hodászi Pap Lukács püspök fia)⁵ vásárolta meg 3 tallérért Debrecenben.

² SZÖGI László (2011): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700: Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700*. ELTE Levéltára (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 17.), Bp., 2794; SZABÓ András (2017): *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi (Humanizmus és reformáció, 37.), Bp., 293.

³ HELTAI János – GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár (fotók: Hapák József). OSzK, Bp., 178–179.; 244–245.

⁴ LUGOSSY József (1847): Nagybányai, másképp Aranyosmeggyesi egyházvidék személyzete a XVII-ik században. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 6 (1847)/8., 186.

⁵ Életére lásd: ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (szerk.: LADÁNYI Sándor, 3. jav. bőv. kiad.). MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 258.

Életrajza szerint ugyanezen év január 23-án választották tiszántúli püspökké a városban, ekkor juthatott a kötethez.

Hodászi áprilisban bekövetkezett halála után, esetleg ismeretlen tulajdonosok közvetítésével kerülhetett végül a Nagykönyvtárba.

Jelzete: E 87

Miqdashe ... esrimwearba ..., *Hebraica Biblia*, latine plane que nova Sebastiani Munsteri translatione..., Basileae [Basel], ex officinis Michaelis Isingrinii et Henrici Petri, 1546, [40], 1601 p., 2°.

Kötés:

Fatáblás bőrkötésben. A kötetáblák sávózással keretezettek. A kereteket palmettás és bibliai alakokat ábrázoló görgető (Dávid király, Mária a gyermek Jézussal, Pál apostol), ötszirmú virágot és Aldus-levelet ábrázoló bélyegzők lenyomata díszíti. A rézkapcsok leszakadtak. Supralibros: „V[alentinus] D[ebrecinus] 1551”.

Possessor:

In te speravi Domine no[n] co[n]fundar in aeternu[m]. Michaël B. Geressi 1631

(címlap);

Ex libris R[everen]di ac Cl[arissimi]

D[omi]ni Nicolai Hodaszi Past[or]

E[cclesi]ae Rivul[inae] digniss[im]i 1650

Debreczi[ni] (az első kötetábla belső

oldalán);

Nicol[ai] Hodaszi Talleros 3. (címlap).

Szántai Lukács görög Újszövetsége

Szántai Festő Lukács (?–1566?) Abaújszántón kezdte meg tanulmányait, s bár az anyakönyvek pusztulása miatt nem bizonyítható, de a magasabb fokú műveltséget adó pataki vagy debreceni Kollégiumban is tanulhatott, mielőtt peregrinálni indult. Alaghy János abaújszántói birtokos, regéci vár-

nagy (egykor szintén wittenbergi diák)⁶ támogatásával tanult Wittenbergben, ahol 1558. december 19-én írták be a nevét az anyakönyvbe. A magyar coetusnak is tagja volt. 1559–1560 körül Sátoraljaújhelyen, majd 1560–1561-ben Abaújszántón rektorkodott. 1561-ben újra Wittenbergbe ment Alaghy támogatásával, ahol 1564. augusztus 15-én magiszteri címet szerzett. 1566 februárjában szentelték fel evangélikus lelkésznek, s még ugyanazon évben áldozatul eshetett a szülőfaluját sújtó tatár pusztításnak.⁷

Műveltségére vet némi fényt az a görög Újszövetség és János evangéliuma-parafrazis, amelyet a kötésen olvasható supralibros („L[ucas] Sz[antovianus] 1561”) szerint 1561-ben, Wittenbergben szerzett a második ott tartózkodása alkalmával. Az egybekötött két mű közül az első címlapja elveszett, ennek ellenére azonosítható az Újszövetség: a Jean Crespin által szerkesztett 1559.

évi zürichi Froschauer-féle kiadásból származik.⁸ Vagyis a megjelenése utáni két éven belül már a reformáció egyetemén tanuló magyar diák kezében volt a kötet.

Számos, a szövegben található aláhúzás mellett több kéz írt széljegyzeteket a lapokra, az Efézusi-akhoz és a Timóteushoz írott leveleket jegyzetelték sűrűbben.

⁶ Lásd: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

⁷ SZABÓ 1984, 228.

⁸ A csonka Újszövetséget a zürichi Zentralbibliothek digitalizált példányával vetettük össze: <https://www.e-rara.ch/zuz/content/titleinfo/971206> (2020. 09. 21.)

Az Újszövetség végére kötötték Nonnus Panopolitanus 5. században keletkezett János evangéliuma-parafrazisát.

Jelzete: Sz 1409

Koll. 1. *Tēskainēs diathēkēs hapanta ...: Novum Iesu Christi domini nostri Testamentum, additissum misrerum et sententiarum, quae singulis capitibus continentur: varii sitem lectionibus, multisque testimoniis, quae laborem in legendo acconferendum agno pere sublevabunt*, [ed. Jean Crespin], [Zürich], [Christoph Froschauer], [1559], 748 p., 8°.

Koll. 2. Nonnus (Panopolitanus), *Metabolē Tu Kata Iōannēn Hagiū Euaggeliū*, Parisiis [Paris], apud Martinus Iuvenem, 1556, 168 p., 8°.

Kötés:

Fatáblás bőrkötésben. A kötéstáblák sávózással keretezettek, a keretben az isteni erényeket (Fides, Spes, Caritas) ábrázoló görgető lenyomata. A középmezőkben lemezről nyomott képek (bibliai jelenetek?) A rézkapcsok leszakadtak. Supralibros: „L[ucas] Sz[antovianus] 1561”.

Megjegyz.:

Széljegyzetekkel. A hátsó kötéstáblán kéziratos Augustinus- és Bernardus-idézetekkel.

Sziksza Hellopoeus Bálint héber Bibliája

Sziksza Hellopoeus Bálint (?–1575) Bibliáját korábban Fekete Csaba ismertette az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett reprezentatív kiállítás katalógusában.⁹ A tulajdonos korai tanulmányairól nincs adatunk.

1562. január 12-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, ahol 1566 elejétől ugyanazon év augusztusáig a magyar coetus seniora volt. Rövid magyarországi tartózkodás után 1566. október 12-én a Genfi Egyetemre iratkozott be, ahol Beza teológiai előadásait hallgatta. 1567 februárjában Zürichbe indult Bullingerhez. Hazatérve Egerben tanított, majd lelkészkedett, 1573-tól haláláig Debrecenben szolgált Melius utódként. Úrvacsorai értekezése és

⁹ HELTAI – GÁBORJÁNI SZABÓ szerk. 2008, 176–177.

egy antitrinitárius-ellenes munkája elveszett.¹⁰ Írt a hit három fő artikulusáról magyarul,¹¹ illetve a szentségekről latinul (Beza előszavával jelent meg Genfben),¹² magyar nyelvű katekizmusa három kiadást ért meg.¹³ Versei jelentek meg a wittenbergi Zrínyi-albumban.¹⁴

Jelzete: Sz 969

Torah nevi'im u-ketuvim [Vetus Testamentum], Lutetiae Parisiorum [Paris], ex officina Roberti Stephani, 1539–1540, 4. vol., 33–59, 151, 53, 3–278, 3–123, 163, 138, 46, 1–56 p., 4°

Kötés:

Fatáblás bőrkötésben. A kötéstáblák sávózással keretezettek. A külső keretben medalionba foglalt férfiportrés-kerubfejes-leveles, a belsőben Jézus születését, a kereszthalálát és feltámadását ábrázoló feliratos görgető lenyomata. A középmezőkben lemezről nyomott képek: elől a kopottság miatt azonosíthatatlan alakok, hátul Justitia és Prudentia, Fortitudo és Temperantia. Alattuk és fölöttük kandeláberes görgető, valamint Aldus-leveles és ötszirmú virágos bélyegzők lenyomata. A rézkapcsokat a restaurálás során pótolták. Supralibros: „V[alentinus] H[ellopoeus] Z[ikzay] 1565”.

Possessor:

Liber Scholae Debr[ecinae] (az első levél rectóján); *Liber Ampl[issimi] Coetus Debr[ecinensis]* (az első levél verzőján).

Megjegyz.:

Korábbi jelzete: E 1792. – Vörös és fekete tintával írt széljegyzetekkel. – A kötésből kiemelt latin nyelvű pergamén-kódex töredékével.

¹⁰ SZABÓ 1984, 249–250.

¹¹ RMNy 340

¹² RMK III. 742

¹³ RMNy 328, 346, 595

¹⁴ RMK III. 765

A kötésre nyomott supralibros („V[alentinus] H[ellopoeus] Z[ikzay] 1565”) szerint az akkor Wittenbergben tartózkodó diák a reformáció városában szerezte a héber Bibliát, amely Robertus Stephanus (Estienne) párizsi műhelyében hagyta el a nyomdászsajtót 1539–1540-ben. Stephanus kettőszer adta ki a héber Szentírást, a negyedrélt alakú négykötetes első kiadás számára új betűtípust rendelt, és (a kisprófétákat kivéve) a bibliai könyveket önálló címlappal szedette ki.¹⁵

Az első kiadásból származó csonka negyedik kötet maradt ránk Szikszai Hellopoeustól, eleje és vége hiányzik. Lapjain vörös és fekete tintával írott latin nyelvű, helyenként egész oldalnyi széljegyzetes anyag tanúskodik arról, hogy a tulajdonos olvasta a könyvét.

Szanki Vid Beza-féle Újszövetsége

A baranyai származású Szanki Vid (?–?) 1581. június 13-án a Wittenbergi, 1581. október 24-én a Tübingeni Egyetemre iratkozott be. Előbbi helyen „Vitus Zanchius Baronensis Ungarus” néven a magyar coetus is sorába fogadta. Hazatérve Gyöngyösön rektorkodott, itt hunyt el fiatalon.¹⁶ A tulajdonost ezúttal is a supralibros alapján azonosíthatjuk („V[itus] Z[anchius] V[ngarus] 1585”). A kötésen látható württembergi címer és fedelemportré arról árulkodik, hogy Tübingenben juthatott hozzá Théodore de Bèze Új-

¹⁵ ARMSTRONG, Elizabeth (1954): *Robert Estienne, Royal Printer: An Historical Study of the Elder Stephanus*, Cambridge University Press, Cambridge, 119–120.

¹⁶ SZABÓ 1984, 227.

szövetségének az 1582. évi genfi Stephanus-féle kiadásából származó példányhoz a megjelenés után alig három évvel később.

Théodore de Bèze (1519–1605) bibliái két méretben jelentek meg az európai könyvpiacra. Ötször adta ki nagyalakú (folio) formában az Újszövetséget (1556/1557, 1565, 1582, 1589, 1598), amelyek az első kivételével tartalmazták a görög textust, valamint a Vulgata újszövetségi részeit és Beza saját fordítását. Megjelent továbbá öt kisebb, nyolcadrét alakú kiadásban is (1565, 1567, 1580, 1590, 1604). Exegetikai és szövegkritikai jegyzetei a nagyalakú kiadásokban terjedelmesebbek, a kisalakú kiadásokban terjedelmi okokból mindössze a textusok hittani összegzései szerepelnek.¹⁷ Szanki tehát a Beza-féle folio-kiadások közül a harmadikból szerzett egy példányt.

A Biblia Szankit követő első ismert tulajdonosa Ákosi P. Ferenc (?–?) volt, aki a címlapon olvasható töredékes bejegyzése szerint az 1640-es években szerezte meg a kötetet.¹⁸ Tőle kerülhetett Baczoni Baló Menyhért (?–

Jelzete: E 702

Jesu Christi D[omini] N[ostri] Novum Testamentum, sive Novum foedus, cuius Graeco contextui respondent interpretationes duae, una, vetus, altera, nova, Theodori Beze, diligenter ab eo recognita, eiusdem Th. Bezae annotationes ..., [Genf], [Henricus Stephanus], 1582, [12], 525, 488, [32] p., 2°.

Kötés:

Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A külső keretekben palmettás, a középsőben teológusokat (Huss, Erasmus, Luther, Melanchthon) ábrázoló, valamint medallionba foglalt sisakos férfiportrész-növényi ornamentikus görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott arabeszk keretdísszel ellátott képek: az első táblán I. Frigyes württembergi herceg portréja, hátul a címere. A kötéstáblákban német nyelvű nyomtatványtöredékek. Supralibros: „V[itus] Z[anchius] V[ngarus] 1585”.

Possessor:

Est Francisci P. Akosi Ab anno 16[44? ...] (címlap);

Melchioris Batzoni (címlap);

Est Samuelis P. Lévy Anno D[omi]ni 1677 die 26 7bris Valet 2 flor[eni] den[arii] 30. (az első kötéstábla belső oldalán);

Est Mich[aelis] M. Pápai A[nn]o [...] Augu[sti] (címlap);

Liber Scholae Debr[ecinae] Ex Legatione p[ia]e m[emoriae] Mich[aelis] M. Papai Rect[or] Scholae Kőrösinae A. 1685.

(címlap);

Liber Communitatis Scholae Debrecinae (a hátsó kötéstábla belső oldalán).

Mihályko János revideált Vulgatája

Az eperjesi Mihályko/Mihalko János (?–?) szülővárosában, majd Bártfán és Nagyörön tanult. 1593 őszén már eperjesi lelkészként indult Wittenbergbe, hogy pappá szenteljék. Csepregi Zoltán szerint a hitviták ekkorra már meg-

tépázták a reformáció egyetemének jó hírét, s a diákok elmaradoztak, ám az ordináció szempontjából még mindig vonzóbb volt a lutheránus jelöltek számára, mint Graz vagy Brieg.²¹ Mihályko 1593. október 21-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, ám aligha tartottak hosszabb ideig a tanulmányai.²² 1613-ban a Thurzó család udvari papjaként szolgált Szepesvárbán, majd Széchy György meghívására a murányi várban lelkészkedett. Művei között több fordítást találunk: Jakob Zader kegyes művét,²³ Simon Pauli postilláit²⁴ és Lukás Pollio prédikációit.²⁵ Népszerű imádságoskönyvét Pázmány Péter művének felhasználásával szerkesztette.²⁶

Mihályko Wittenbergben járva vásárolta meg az idősebb Lucas Osiander (1534–1604) munkáját, aki a héber és görög eredeti alapján javított szöveggel adta ki a Vulgatát. Protestáns oldalról már Osiander előtt többen igyekeztek korrigálni a Vulgata fordítási hibáit (például apja, Andreas Osiander), ő maga számos helyen javította Hieronymus szövegét. Martin Luther és Johann Brenz bibliakommentárjainak felhasználásával rövid magyarázatokat fűzött a szöveghez, az egyes versekhez külön-külön szedve azokat.²⁷ A két kötetben teljes munkát Mihályko zöld tintás bejegyzése szerint 12 meisseneni aranyért és 19 groschenért szerezte meg, amely komoly summának számított akkoriban.

A német típusú reneszánsz bőrkötéseken elől Luther, hátul Melanchthon portréja látható, az első kötetstáblákra a tulajdonosra és a kötetés idejére utaló supralibros („[I]ohannes] M[ihalko] E[periesiensis] 1593”) került. Az 1696-ból

²¹ CSEPREGI Zoltán (2015): *A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610) a wittenbergi ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján*. In: SZABÓ Lajos (szerk.): *Teológia és oktatás: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther, Bp., 50–52.

²² Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 404.; valamint SZÖGI 2011, 3760.

²³ RMNy 976. (első kiad.)

²⁴ RMNy 967.

²⁵ RMNy 1030.

²⁶ RMNy 894. (első kiad.)

²⁷ ESKHULT, Josef (2006): *Latin Bible Versions in the Age of Reformation and Post-Reformation: On the development of new Latin versions of the Old Testament in Hebrew and on the Vulgate as revised and evaluated among the Protestants*. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 106 (2006), 35–36.

származó, Johannes Andritius²⁸ részvételével Szinyén tartott kollokviumról tanúskodó és az 1704-ben kelt családi bejegyzés szerint a kötet akkor magánkézben volt, s csak később kerülhetett a Kollégium könyvtárába.

A lapszéleken Mihályko kezétől eltérő vonásokkal írt ritka jegyzetek járulnak Osiander szövegéhez. A jórészt latin, helyenként német szavakkal tűzdelt jegyzetek főként az igehelyekhez tartozó értelmező magyarázatok.

Jelzete: E 703

Sacrorum Bibliorum secundum Veterem seu Vulgatam translationem, ad fontes Hebraici textus emendata ... Lucas Osiander, Tubingae [Tübingen], apud Georgium Gruppenbachium, 1589–1591, 1–2. pars, 2°.
1. Pars (vol. 1.), 1589, [8], 1157, [22] p.
2. Pars (vol. 2.), 1591, [6], 798, [22] p.

Kötés:

Mindkét kötet hasonló bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretekben szőlőindás, palmettás, az érényeket ábrázoló (Spes-Fides-Temperantia-Charitas) és leveles-indás görgető lenyomata. A középmezőben elől Luther, hátul Melanchthon lemezről nyomott feliratos portréja, alattuk és fölöttük kisebb lemezről nyomott bibliai jelenetek [?]. Supralibros: „I[ohannes] M[ihalko] E[periesiensis] 1593”.

Possessor:

I[ohannes] M[ihalko] E[periesiensis]
(címlap, vol. 1.);
Joannes Mihalko (címlap, vol. 1.)
Witebergae totum opus constat 12 flor[eni] et 19 grossiis Misnie[nsis] (címlap, vol. 1.);
Asseribor libris Joannis Mihalko Eccl[esi]astae Eper[ies]ien[sis] (címlap, vol 2.).

²⁸ ZOVÁNYI 1977, 26.

Találunk a kötetben egy Chrysostomus-idézetet, valamint az első kötet végén egy Baptista Fulgosius-citátumot („*de ambitione et ambitiosis*”) is.

A második kötetben magyar nyelvű magyarázat van az egyik Osiander-nál előforduló helynévhez: „Thogorma, Phrygianak tartománya, most az Sidok Török orszagot Togormanak nevezik” (325.). Máshol Osiander Joel próféta könyvének második fejezetének Németországra vonatkozó magyarázatához fűzte hozzá az olvasó, hogy Basta zsoldosai és Bocskai hajdúi hasonló szörnyűségeket műveltek Magyarországon is az 1604. és azt követő években (444.).

Tasnádi Kincses Imre Beza-féle Újszövetsége

A Heidelbergi Egyetem népszerűségének növekedésében szerepet játszottak a wittenbergi események, „a 16. század végén a Formula Concordiae elfogadásával összefüggő szigorú lutheránus irányban való megmerevedése”.²⁹ Református peregrinustársaihoz hasonlóan Wittenberg helyett más német egyetemeket keresett fel Tasnádi Kincses Imre (?–?) is. 1599 októberétől a debreceni Kollégiumban tanult, 1605-ben verset írt ecsedi Báthori István halálára. 1610. július 11-én a marburgi, 1610 októberében a heidelbergi egyetemi anyakönyvbe írták be a nevét. 1612-ben üdvözlő verset írt peregrinustársához, Szepsi Korocz Györgyhez, a *Basilikon dórón* című királytükör fordítójához.³⁰

A Beza-féle bibliakiadások sorát fentebb már bemutattuk, a nyolcadrét alakú kiadások közül az 1580. évi a harmadik volt a sorban, amely a genfi Stephanus/Estienne műhelyben jelent meg. A supralibros tanúsága szerint Tasnádi Kincses ebből köttetett be egy példányt 1610-ben, németországi tanulmányai idején, Beza és Kálvin portréival. Mindössze néhány aláhúzás színesíti a Beza által magyarázott kétnyelvű Újszövetséget, amelyben a Szentírás görög nyelvű szövegét fogja közre a Vulgata („*vetus*”) és Beza latin fordításának („*nova*”) szövege.

²⁹ HELTAI János (1982): *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. OSzK, Bp., 243.

³⁰ HELTAI 1982, 335; az egyetemi beiratkozások időpontjára lásd: SZÖGI 2011, 807, 2133.

A lapszélékre nyomva Beza latin jegyzeteit olvashatjuk. A kötet további sorsáról árulkodó sorokat találunk az apostoli leveleket és a *Jelenések könyvét* bevezető levél verzóján. 1796-ban Bajka Imre ibrányi lelkésztől Vikárius Györgyhöz került, majd a 20. század derekán vándorolt dr. Erdős Károly értékes kollekciójába, amely megvetette a nagykönyvtári Biblia-különgyűjtemény alapjait.³¹

(A kötésről készült fotóreprodukciót lásd a folyóirat hátsó borítóján.)

Jelzete: Sz 196

Jesu Christi, D. N. Novu[m] Testamentu[m], Gr[aece] et Lat[ine], Theodoro Beza interprete, [Genf], [Henricus Stephanus], [1580], [16], 216 [316!], 195 [212!], 9–39 fol., 8°.

Kötés:

Fatáblás bőrkötésben, áttört réz sarokveretekkel. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben szalagfonatos görgető lenyomata. Az első táblán Beza, a hátsón Kálvin lemezről nyomott feliratos arcképe, alatta és fölötté vízszintes sávban elhelyezett puttós görgető lenyomata. A rézkapcsok leszakadtak. Metszése vörösrre festett, poncolt és aranyozott csillagokkal díszített. Supralibros: „E[mericus] K[incses] T[asnadinus] 1610”.

Possessor:

Venit in possessionem Georgii Vicarius In Anno Millesimo Septingentesimo Nongesimo Sexto Die Mensis Maii Vicesimo Septimo. A Domino Eccl[esi]ae Ibraniensis pastore, Emerico Bajka Dum ageret Annum unum et viginti ad se de volutum a Datore aetam [?] M. S. K. (AA^{1v})

Erdős Károly bibliája. Cum Deo tutus. (Pecsét, címlap.)

Megjegyz.:

A címlap, a praeliminária egy része, valamint az utolsó levél hiányzik.

³¹ Dr. Erdős Károly (1887–1971) debreceni, berlini, zürichi és cambridge-i tanulmányok után a debreceni teológiai akadémián kezdett tanítani. Bécsben szerzett teológiai doktori címet, 1929-ben nevezték ki rendes tanárrá az újszövetségi tanszékre. A *Debreceni Protestáns Lap* és a *Lelkészegyesület* szerkesztése mellett számos munkája jelent meg nyomtatásban, főként egyháztörténeti és újszövetségi tárgyúak. Lásd: ZOVÁNYI 1977, 180.

Marossy L. János Vulgatája

A Heidelbergi Egyetem 1621-ben bekövetkezett pusztulása után a református diákság új akadémiákat keresett. Rövid ideig más németországi (pl. Frankfurt an der Oder), majd a németalföldi (Leiden, Franeker, Utrecht, Groningen, Harderwijk) és a svájci egyetemekre (Basel, Zürich, Bern, Genf) iratkoztak be a legtöbben.

Marossy L. János (1602?–?) nevét az egyetemi anyakönyvek „Marosi”-ként említik, maga háromszor „Marossy”-ként jegyezte fel a bibliája lapjain. 1622. július 29-én iratkozott be a debreceni Kollégiumba,³² 1625-ben Frankfurt an der Oder egyetemének hallgatója volt,³³ 1626. április 18-án pedig már Leidenben tanult.³⁴ Verssel üdvözölte az 1627 októberében disputáló Kecskeméti N. Istvánt.³⁵ A kötetben olvasható bejegyzések több ponton kiegészítik Marossy életrajzi adatait, erről később.

1621 és 1632 között (Rév)Komáromban szolgált egy Marosi János nevű másodlelkész,³⁶ akinek 1632-ben Séllyei P. Ferenc ajánlotta a Franekerben megjelent disputációját.³⁷ A „bibliás” Marossy ebben az időben jórészt külföldön tartózkodott, így aligha volt azonos a két személy.

Bár a református egyházak nem ismerték el kizárólagosként a hivatalos katolikus fordítást, a gyakorlatban hasznát vették a Vulgatának. Különösen jellemző lehetett ez a 16–17. században anyanyelvű Szentírásban szűkölködő Kárpát-medencei reformátusságra, amely elsősorban a külföldön megjelent bibliakiadásokra volt utalva.

³² SZABADI 2013, 245. Hasonló névvel 1624. augusztus 19-én is beiratkozott egy hallgató. (Uo., 247.)

³³ SZÖGI 2011, 435.

³⁴ BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor (2007): *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.) ELTE Levéltára, Bp., 2525.

³⁵ RMK III., 1409.

³⁶ KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt, szerk. (2009): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, I, 1526–1760.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 10) Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 198.

³⁷ RMK III., 1477.

Az európai könyvpiacra nagy számban hozzáférhető Vulgata-kiadások gyakran érkeztek haza peregrinus diákok ládáiban. Bibliafordítóink közül többen figyelembe vették a Vulgata szövegét (Komjáti Benedek, Bencédi Székely István, Heltai Gáspár és Károlyi Gáspár), amely először csak 1626-ban jelent meg teljes egészében magyarul.³⁸

Marossy 1609-ben Mainzban megjelent Vulgatájának barokkosan gazdag rézmetszetes díszcímlapját Johann Theodor de Bry (1561–1623) készítette. A korinthuszi oszlopokkal díszített klasszikus architektúra előterében balra a kőtáblákat tartó Mózes, jobbra Krisztus látható, középen a Biblia cím- és kiadási adatait olvashatjuk. A talapzaton Mózes lábai alatt Ábrahám áldozata, Krisztus lábai alatt a rézkígyó látható, közöttük Krisztus a kereszten. Felül a négy evangélista fogja közre a feltámadott Krisztust. Külön címlapja van az újrakezdődő lapszámozással szedett prófétai könyveknek és az Újszövetségnek (Georg Keller és Jakob de Zetter, a de Bry-műhely metszőinek művei).³⁹ A két címlap megegyezik, csak a szedéssel készült címszöveget cserélték ki rajtuk. Jeremiás és Ézsaiás, valamint Ezékiel és Dániel próféták fogják közre a címet, alul a pásztorok imádatát látjuk. A bibliai történeteket művészi színvonalú mozgalmas rézmetszetek elevenítik meg a teljes kötetben, amelyek több művész munkájaként készülhettek.

A kötet címlapján olvasható bejegyzés és a német típusú reneszánsz kötésre nyomott supralibros tanúsága szerint a kötetet Marossy Frankfurt an der Oder egyetemén járva, 1628. április 20-án vásárolta 4 birodalmi tallérért. Ekkor újra a németországi városban tartózkodott, talán hazafelé tartott Magyarországra. Egy másik, idegen kéztől a címlap jobb felső sarkára írott újabb apró betűs bejegyzés szerint az ismeretlen illető öt nappal később, április 25-én kezdte el olvasni Marossy bibliáját. Ellentétben áll mindezen adatokkal az utolsó nyomtatott levél verzőjén kezdődő két és fél levél terjedelmű imádság („*Pia, ac devota precatio ad Deum, ante sacra codicis Bibliorum lectionem...*”), amelyet a keltezése szerint a kötet megvásárlása előtt közel három hónappal

³⁸ BOTTYÁN János (2009): *A magyar Biblia évszázadai*. (2. átdolg. kiad., sajtó alá rend. Fekete Csaba.) Kálvin, Bp., 42.; 50.; 52.; 64.

³⁹ GROESEN, Michiel van (2007): *The De Bry collection of voyages (1590–1634): editorial strategy and the representations of the overseas world*. PhD thesis, Amsterdam, [szerző], 96. https://pure.uva.nl/ws/files/3960216/47113_Groesen_compleet.pdf (2020. 10. 01.)

korábban, 1628. február 1-én [!] írt le Marossy. A bibliaolvasásra készített imádságot különböző igehelyekből (főként a *Zsoltárok könyvéből*) kompilálta egybe. A széljegyzetek döntő többsége két kéztől származik, közülük a Marossyé azonosítható, a másik, a bibliaolvasás kezdetének időpontját rögzítő személyé homályban marad. Párhuzamosan olvashatták a példányt, egymást váltva, vagy időben egymáshoz közel. A protestáns diákok körében nem volt szokatlan jelenség a könyvek közös használata, erről tanúskodnak például az „et amicorum”-típusú bejegyzések.⁴⁰

Marossy és ismeretlen diáktársa végigjegyzetelte a Bibliát, alig van néhány olyan egymást követő oldal a nyomtatványban, amelyen ne volna látható legalább néhány aláhúzott szó vagy kézíratos marginális. A zsoltárokat a tízediktől kezdve a protestáns (azaz a héber szövegek szerinti) gyakorlatot

követve átszámozták. Jegyzeteik többnyire tartalmi kiemelések és más ígohelyekre mutató utalók, ritkábban bibliográfiai utalások.

A korszak nagy teológiai összefoglalásai közül a leggyakrabban Kálvin *Institútiójára* hivatkoztak (11). A református teológusok közül Pareus hitvitázó művei és bibliakommentárjai (8), Daniel Chamier *Panstratiae Catholicae*-ja (3), Andreas Rivetus *Synopsis*-a (1), Buxtorf *Lexicon*-a (1) mellett feltűnik még egy-egy utalás Bezára (1) és Alstedre (1). Utaltak a protestánsok kedvelt biblia-

⁴⁰ Lásd: OLÁH Róbert (2016): *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez*. In: NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina (szerk.): *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth, Bp., 521–526.

kiadásaira: Münster, Tremellius, Vatablus, Arias Montanus munkáira, elvétele az egyházatyákra (Augustinus, Origenes), valamint a jezsuiták közül olyan közkeletű auktorokra, mint Roberto Bellarmino bíboros és Francisco Suarez.

Jelzete: E 156

Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti pont. max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita, Moguntiae [Mainz], apud Io. Albinum, impensis Ioannis Theobaldi Schonwetteri et Iacobi Fischeri, 1609, [6], 574, 226, 263 p., 4°.

Kötés:

Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A külső keretben stilizált növényi ornamentikus, a középsőben palmettás, a belsőben indás-leveles görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott képek: az első táblán a Német-római Birodalom, a hátsón a Brandenburgi Választófejedelemség címere. Supralibros: „I[ohannes] L. M[arossy] 1628”. Metszése vörösre festett, poncolással és aranyozással díszített.

Possessor:

Perpetuo Haeredit legitimi jure possidet me Johannes L. Marossy Hung[arus] ab A[nno] D[omini] 1628. men[se] Aprilis 20. die. Francofurti ad Oderam Tal[leros] Imp[erialis] 4. (címlap); Post obitum primi possessoris suum me fecit Mich[aelis] Manyoki 1633. (címlap).

Megjegyz.:

„Lectioni hujus voluminis Biblior[um] inv[e]ntum applicat[ur] 25. die April[is] styl[o] Vet[er]i Francofurti ad Oder[am] A[nno] D[omini] 1628.” (a címlapon). – Egyházatyák idézetei (az előzéklapokon). – Széljegyzetekkel. – A kötet végén: „Pia, ac devota precatio ad Deum, ante sacra codicis Bibliorum lectionem ... Francofordiae iuxta Viadrum, faciebam A. C. 1628. I. die Febr[uarii] Johannes Marossy S[acrae] Th[eologiae] cand[idatus] mpria.” (3 fol.)

Az előzéklapokon olvasható, egyházatyáktól származó latin nyelvű idézetek közül a legelsőt Marossy mottójaként azonosíthatjuk, a további idézeteket az íráshoz használt tinta szerint legalább két különböző alkalommal írhatták le. Az említett jelmondat Hieronymusnak a Paulinus presbiterhez írott LIII. leveléből származik:

„Vera enim illa necessitudo est, et Christi glutino copulata, quam non utilitas rei familiaris, non praesentia tantum corporum, non subdola et palpans adulatio; sed Dei timor et divinarum Scripturarum studia conciliant. Symb[olum] Joh[annis] Marossy Ungari.”

A szövegrészlet Takács László fordításában így hangzik:

„Mert az az igazi, Krisztus enyvével egyberagasztott szeretet, amelyet nem a családi ügyek kezelése, nem csak a testi jelenlét, nem a ravaszkodó és nyaldosó hízelgés, hanem az istenfélelem és az íráskönyvtan tanulmányozása forraszt egybe.”⁴¹

A kötet 1633-ban már Mányoki Mihály (?–?) tulajdonában volt, a „*post obitum*” kitétel arra utal, hogy legkésőbb ebben az évben elhunyt Marossy, aki halálakor alig töltötte be a harmincadik életévét. Mányoki az 1630-as évektől kezdve 1673-ig szolgált Tatán, 1652-ben megválasztották a Komáromi Egyházmegyéből frissen kialakított Tatai Egyházmegye esperesének.⁴²

Sápi Z. Mihály Beza-féle Újszövetsége

Sápi Z. Mihály (1617–?) 1636. április 15-én kezdte meg tanulmányait a debreceni tógások között.⁴³ 1641. szeptember 9-én Franekerben, 1643. június 6-án Leidenben írták be nevét az egyetemi anyakönyvbe.⁴⁴ Élete további folyása ismeretlen.

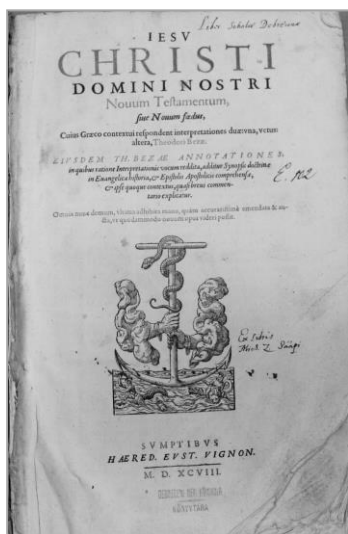
⁴¹ Szent JEROMOS (2005): *LIII. levél Paulinus presbiterhez.* (Ford. Takács László.) In: *Uő: Levelek.* (Szerk. TAKÁCS László.) Szenzár, Bp., I, 209.

⁴² KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009, 503.

⁴³ SZABADI 2013, 258.

⁴⁴ BOZZAY – LADÁNYI 2007, 170; 2671.

A Beza-féle nagyalakú Újszövetség ötödik, 1598. évi (Genf, Eustathius Vignon örökösei) kiadásának címlapján olvasható a neve, az egyszerű kötéstáblán pedig a supralibrosa: „M[ichael] Z. S[ápiensis] 1643”. Eszerint németalföldi tartózkodása során jutott hozzá a kötethez. További tulajdonosról nem tudunk, a jegyzetanyag hiánya, illetve a Kollégium 17. század második felében használt (rendszerint datálatlan) tulajdonosi bejegyzése szerint a század végén vagy a 18. század elején bekerülhetett a Nagykönyvtárba.

Jelzete: E 102

Jesu Christi D[omini] N[ostri] Novum Testamentum, sive Novum foedus, cuius Graeco textuires pondent interpretationes duae, una, vetus, altera, nova, Theodori Bezae, diligenter ab eo recognita, eiusdem Th. Bezae annotationes ... [Genf], [Henricus Stephanus], 1582, [12], 525, 488, [32] p., 2°.

Kötés:

Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávzással keretezettek. A megkötőszalagok leszakadtak. Supralibros: „M[ichael] Z. S[ápi] 1643”.

Possessor:

Ex libris Mich[aelis] Z. Sáápi (címlap); Liber Scholae Debrecinae (címlap).

Csapó József angol Bibliája

A győri evangélikus családból származó idősebb Csapó József (1700–1759) 1717. május 28-án iratkozott be a németországi Halle an der Saale egyetemére, hogy teológiai stúdiumokat folytasson.⁴⁵ Később Savoyai Jenő herceg jogi tanácsosa volt a tagyospusztai birtokán, az ő fia volt ifjabb Csapó József

⁴⁵ TARR Attila (2004): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.) ELTE Levéltár, Bp., 897.

(1734–1799), Debrecen város tisztiorvosa.⁴⁶ Az idősebb Csapó 1717-ben Németországban vásárolt egy 1684-ben Londonban kiadott „*King James Bible*”-t, amelybe angolul írta be nevét, a birtoklás tényét és a jelmondatát. Származási helyét nem Győr latin névalakjából (Jaurinum), hanem a német változathoz (Raab) jegyezte fel. Angolsága nem volt hibátlan, feltehetően nyelvtanulás céljából szerezte a példányt.

Az eredeti szent nyelvek alapján készült „*Authorized Version*” az Anglikán Egyház hivatalos, szertartások során használt szövege először 1611-ben jelent meg. Nagy példányszámban terjesztették, különböző formátumú kiadásai egészen a 20. század közepéig használatban voltak.

Horváth Sámuel (?–?) még Csapó életében, 1748-ban hozzájutott a kötethez. Személye nehezen azonosítható, a 18. század középső harmadában több hasonló nevű lelkész működött. A következő tulajdonos Szathmári Áts András volt (1783–1799 között köveskáli lelkész),⁴⁷ ő 1787 augusztusában küldte a Bibliát ajándékba Kuthi Istvánnak (?–1788?), aki szeptember közepén nyugtázta az átvételt. A debreceni származású Kuthi a város jogászai rétegét képviselte. 1747. július 16-án iratkozott be a Hallei Egyetem jogi karára.⁴⁸ 1754-ben már a város jegyzőjeként hitelesítette a szűcs céh artikulusa-
it,⁴⁹ 1786-ban Bihar vármegyétől nyert nemesi bizonyosságlevelet.⁵⁰ 1788 folyamán Kuthi könyvtárából 17 rajnai forint 39 dénár értékben vásárolt a Kollégium, főként angol és francia nyelvű köteteket.⁵¹ Ekkor kerülhetett a Biblia is a Nagykönyvtárba.

⁴⁶ SZÁLLÁSI Árpád (2018): *Orvostörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, II. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei, 124.) Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Magyar Orvostörténelmi Társaság, Bp., 12.
<http://real.mtak.hu/79581/2/SZALLASI.OSSZES.2.pdf> (2020. 10. 05.)

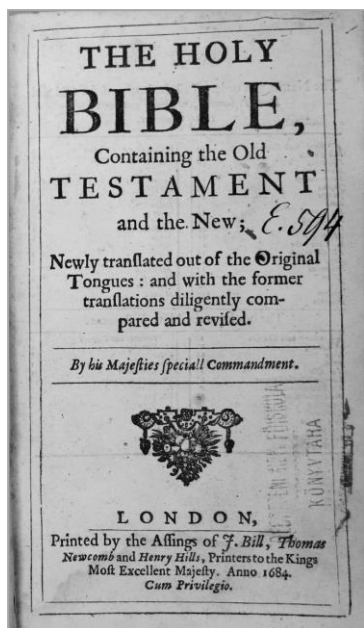
⁴⁷ S. LACKOVITS Emőke (2007): *Köveskál*. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Bp.
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/koveskal-82A6/fuggelek-84D1/xi-reformatus-lelkeszek-8516/> (2020. 10. 04.)

⁴⁸ TARR 2004, 1193.

⁴⁹ MÓDY György – P. SZALAY Emőke (1977): *Oklevelek, céhiratok a Déri Múzeum gyűjteményeiben*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 4 (1977), 241.

⁵⁰ HERPAY GÁBOR (1925): *Nemes családok Debrecenben*. Debrecen, [szerző], 50.

⁵¹ TtRE Levéltára II. 12. g. 1. (38. füzet 6r–7r. fol.)

Jelzete: E 594

The Holy Bible, containing the Old Testament and the New, Newly translated out of the original tongues, and with the former translations diligently compared and revised, By his Majesties special commandment, London, printed by the assings of J[ohn] Bill, Thomas Newcomb and Henry Hills, 1684, [854] fol., 12°.

Kötés:

Aranyozott gerincű bőrkötésben.

Possessor:

I am like wise on out of the Books of Joseph Csapo, Gentilman of Raab MDCCXVII. The faith into the Lord falleth never m[anu] pr[opria]. (előzék-lap); Samuel Horváth m[anu] pr[opria] An[n]o 1748 die 6a Julii (előzék-lap); Perillustri ac Generoso Domino Stephano Kúthy, Liberae Regiaeque Civitatis Debrecinensis Ordinario Fiscali, mittit Andreas Áts Szathmári Minister Köveskálensis Anno Domini 1787. die 17 Augusti. (előzék-lap); percepi 12a Septembris 1787. (Kuthi Istvántól az előzéklapon.)

Megjegyz.:

Horváth Sámuel német nyelvű családi bejegyzéseivel (1748–1749).

Csáti Sámuel német Bibliája

Csáti Sámuel (1724–1755) debreceni patikárius életútját korábban Benkő Ferenc tárta fel. A debreceni Kollégiumban folytatott tanulmányokról nem tud, Csáti neve a diáknévsorban nem szerepel, ugyanakkor az alacsonyabb szinten tanulók neveit ekkoriban nem vették fel. 1744. október 10-én iratkozott be

Halle an der Saale egyetemére. 1746-tól a debreceni városi patika provisoraként működött, 1755. január 19-én, alig több mint 30 évesen hunyt el szárazbetegségben.⁵²

A hallei egyetemen kiváló orvosprofesszoroknál tanulhatott, ismerjük magánkönyvtára két ilyen tárgyú kötetét.⁵³ Az őszi félévet megelőzően már Németországban tartózkodott, ennek bizonyítéka egy nyolcadrét alakú német nyelvű Luther-Bibliában olvasható bejegyzése, amelyet 1744. június 24-én vásárolt 22 groszenért.

A század elején alapított és később az August Hermann Francke-féle hallei árvaház (Orphanotropheum, Waisenhaus) részeként működő Karl Hildebrand von Cantsein-féle bibliatársaság kiváló minőségben, többféle méretben és kivitelben, viszonylag olcsón állította elő a kiadványait. Csáti 1741. évi (a hatvanhetedik kiadásból származó) Luther-Bibliájához kötötték a Francke közvetlen munkatársa és veje, Johann Anstasius Freylinghausen által szerkesztett német nyelvű énekeskönyv nyolcadik

kiadását (1738), amely nem kevesebb, mint 1056 éneket tartalmaz. A kolligátum a hallei pietizmus hatásáról tanúskodik Csáti könyvtárában. Kiváló állapota arra utal, hogy nem forgatták rendszeresen:

⁵² BENKŐ Ferenc (1983): Csáti Sámuel debreceni patikárius élete és működése. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 10 (1983), 175–187.

⁵³ BENKŐ 1983, 180.; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (2014): KazaySámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historialitteraria magyarországi történetéből. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 46.

Jelzete: E 653

Koll. 1. *Biblia, Das ist: Die gantze Heil. Schrift Altes und Neues Testaments*, nach der Teutschen uebersetzung D. Martin Luthers, ... nebst der vorrede des ... C. H. von Canstein, LXVII Auflage, Halle [Halle an der Saale], zu finden im Wäysenhouse, 1741, 22, [2], 1079, 308, [4] p., 12°. Koll. 2. *Geistreiches Gesang-Buch Den Kern alter und neuer Lieder in sich haltend*, herausgegeben von Joh. Anastasio Freylinghausen, Editio VIII, Halle [Halle an der Saale], in Werlegung des Waysenhauses, 1738, [12], 557, [10] p., 8°.

Kötés:

Bőrkötésben. Metszése aranyozott és poncolással díszített.

Possessor:

Samuel Csáti Cujus Symb[olum] Ora et coronaberis.
Empt[us] Halae 24 Junii 1744. 22. grossis. (Előzéklap.)

Paksi Kis András ajándéka a Kollégiumnak

A 18. században kezdték igazán értékelni és megbecsülni a régiséget, ebben az időben számos ritka nyomtatvány és kézirat került a Nagykönyvtárba, amelyeket jelentős részben külföldi aukciókon való sikeres licitálással szereztek meg a gyűjtemény vezetésével megbízott professzorok. A korszakban Kazay Sámuel, a város bibliofil patikáriusának könyvtára jelentett nagyobb léptékű gyarapodást értékes antikvár kötetekből.⁵⁴ A ritkaságokkal való gyarapodáshoz időnként a külföldön járó magyar diákok is hozzájárultak.

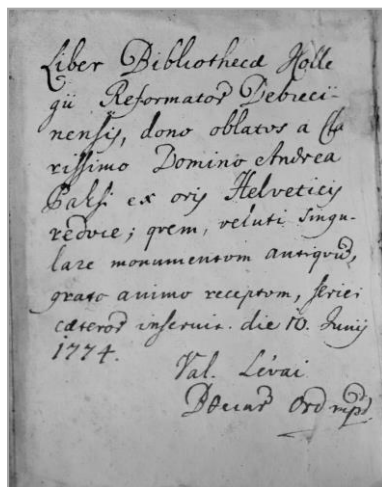
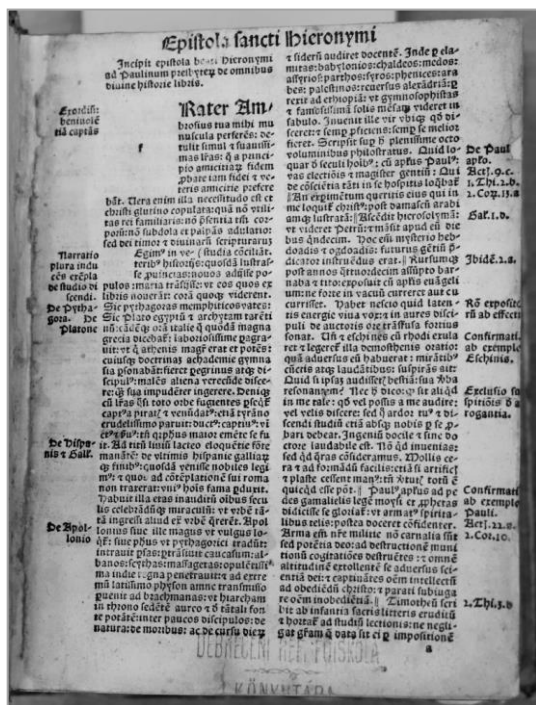
A losonci származású ifj. Paksi Kis András (?–?) 1761. április 24-én iratkozott be a debreceni Kollégiumba, 1769–1770 között a könyvtáros (bibliothecarius ordinarius) tisztét viselte.⁵⁵ Zürichben tanult 1772. június 21-től, a

⁵⁴ Lásd: GÁBORJÁNI SZABÓ 2014.

⁵⁵ SZABADI 2013, 483; VARGA Zsigmond (1945): *A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, (k. n.) [városi nyomda], 69.

Az egyetemekről hazatérő diákok gyakran hoztak magukkal olyan könyveket, amelyeket kifejezetten az egykori alma materük gyarapítására szántak. Az első kötetábra belső oldalán olvasható Lévai Bálint bejegyzése, miszerint így járt el a Helvét tartományokból hazatérő Paksi Kis, amikor a debreceni Kollégiumnak adományozta a vélhetően már nem a tartalma, hanem a régisége miatt megvásárolt Vulgatát. A 18. század végén a rövidítésektől hemzsgő régi latin szöveget nehezen olvashatták, ritkasága és régisége miatt a kötet értékét azonban elismerték és megőrzésre méltónak tartották.

A kötetet a 16. században újraköthették, erre utal a kötés díszítése, a szűkre vágott margók, valamint a vörösre festett metszés.

⁵⁶ GLÓSZ József (2007): *Kölesd*. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Bp.

Jelzete: **Ős 4**

Biblia Latina, Basel, Johannes Frobenius, 1495, 508 fol., 8°. – CIH 656.

Kötés:

Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben medalionba foglalt uralkodói portrékat (Carolus, Ferdinandus felirattal), olaszkorsót és angyalfőt ábrázoló görgető lenyomata. A középmezőben angyalokat és növényi ornamentikus díszet ábrázoló görgető lenyomata.

Possessor:

Liber Bibliothecae I[llustris] Collegii Reformat[um] Debrecinensis, dono oblatos a Clarissimo Domino Andreae Paksi ex oris Helveticis reduce; quem velutis ingulare monumentorum antiquoru[m] grato animore ceptum, seriei cateror[um] inseruit. die 10. Junii 1774. Val[entinus] Lévai B[ibli]othecar[ius] ord[inarius] m[anu] pr[opria] (előzéklap).

Récsei János francia Bibliája

Récsei János (1754–1836) a debreceni Kollégiumban tanult, 1769-ben lépett a tógás diákok sorába. Érmihályfalvi rektorkodás után 1781. szeptember 24-én iratkozott be a Franekeri Egyetemre, majd 1782 augusztusában az Utrechti Egyetemre. Kis szünetet követően 1783 és 1786 folyamán ismét utrechti hallgató volt. Tanulmányait a *Stipendium Bernardinum* támogatásával folytatta, amely 1761-től napjainkig számos magyar és pfalzi diák diplomaszerzéséhez hozzájárult.⁵⁷ Hazatérve 1787-től Tiszaderzsén, 1792/1793-tól Székelyhídon, Gálospetriben, Mihályfalván, majd ismét Székelyhídon, végül 1814-től Érbogyoszlón szolgált. 1822. január 22-én (Zoványi szerint 1826-ban) választották érmelléki esperessé.⁵⁸

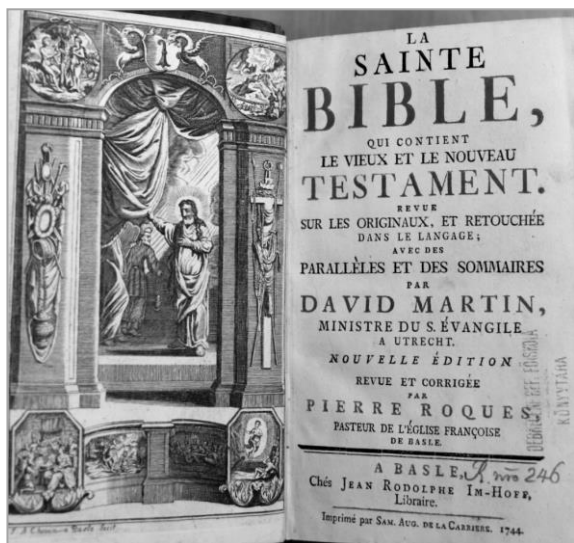
⁵⁷ BOZZAY – LADÁNYI 2007, 1221; 1899.

⁵⁸ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 502; *Az Érmelléki Traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája*. (Közread. EMÓDI András.) TTRE Levéltára, Debrecen, 2018. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 21.), VIII. – A két forrás adatai helyenként ellentmondanak egymásnak.

A nőtlen, utódok nélkül élő lelkész egész vagyonát a Kollégium önálló irodalom tanszékének alapítására hagyta.⁵⁹

A könyvtárában számos Szentírást találunk, közülük egyet emelünk ki illusztrációként. 1748-ban Utrechtben vásárolt egy bázeli Imhoffnál kiadott francia nyelvű Bibliát, egybekötve egy francia zsoltárkönyvvel. Mindkettő a Hollandiába menekült francia anyanyelvű reformátusok kiadványa volt.

A Bibliát kiadó David Martin (1639–1721), az utrechti vallon gyülekezet lelkésze revízió alá vette a Szentírás szövegét, magyarázó jegyzetekkel kísért francia nyelvű kiadása a 19. század végéig használatban volt Németalföldön.⁶⁰ A másodikként bekötött zsoltárkönyv (és a hozzá csatolt imádságok,

agenda és katekizmus) pedig a legmagasabb holland egyházi szervezet, a vallon „nemzeti” zsinat hivatalos kiadásaként jelenhetett meg Amszterdamban 1740-ben. Récsei tehát érdeklődött a zárt közösséget alkotó francia nyelvű menekültek által megjelentetett kiadványok iránt.⁶¹

⁵⁹ ZSIGMOND Ferenc (1940): *A debreceni Kollégium és a magyar irodalom*. (A debreceni Kollégium története, 3/4.) Debrecen, Sz. Kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalat, 72–75.

⁶⁰ KNETSH, Freek R. J. (2006): *A French Bible produced in the Netherlands: La Sainte Bible par Martin David, pasteur Wallon à Utrecht (1707)*. In: *Lay Bibles in Europe 1450–1800*. (Ed. Mathijs LAMBERIGTS, August den HOLLANDER) University Press, Leuven, Paris, Dudley, Uitgeverij Peeters, Leuven, 279–280.

⁶¹ FRIJHOOF, Willem (2003): *Uncertain Brotherhood: The Huguenots in the Dutch Republic*. In: *Memory and Identity: The Huguenots in France and the Atlantic Diaspora*. (Ed. Bertrand van RUYMBEKE, Randy J. SPARKS) University of South Carolina Press, Columbia, 128–171.

Jelzete: E 533

Koll. 1. *La Sainte Bible, qui contient le Vieux et le Nouveau Testament*, revue sur les originaux, et retouchée dans le langage, avec des parallèles et des sommaires, par David Martin, A Basle [Basel], chés Jean Rodolphe Im-Hoff, imprimé par Sam. Aug. de la Carriere, 1744, [8], 804, 148, 262, p., 8°.

Koll. 2. *Les Pseaumes de David*, mis en vers françois, revus et approuvez par le Synode Walon des Provinces-Unies, Nouvelle edition, Amsterdam [Amszterdam], chez Pierre Mortier, 1740, 419 p., 8°.

Kötés:

Aranyozott gerincű bőrkötésben. A kötéstáblák aranyozott sávokkal keretezettek. A középmező sarkaiban makkos-leveles, középen virágos bélyegző aranyozott lenyomata.

Possessor:

Joannis Rétsey ab a[nn]o 1784. Trajecti ad Rhenum (előzéklap).

Összegzés

Példatárunkban tizenkét Bibliát vonultattunk fel az ősnymtatványtól a 18. században kiadott könyvig: egy héber, egy héber-latin, egy görög, három görög-latin, három latin, egy angol, egy német és egy francia kiadást mutatunk be.

Peregrinusaink kezén a 17. század végéig jórészt a reformáció századában vagy a 17. század elején, a három szent nyelven nyomtatott bibliák forogtak, könyvtáraikban a 18. században jelenhettek meg nagyobb számban az európai nemzetek nyelvén kiadott bibliák.

A gyakorlati használatra vásárolt „munkaeszköztől” a kuriózumként beszerzett ritkaságig többféle könyv történetét ismerhettük meg. A francia, német és angol bibliákat a feltételezetttnél gyakrabban vásárolhatták nyelvtanulás céljából: a jól ismert igehelyek és történetek idegen nyelven való olvasása egyszerre bővíthette a szókincset és a nyelvtani ismereteket. Különösen népszerű lehetett Beza görög-latin bilingvis kiadása, amelynek hazai elterjedésének feltárásával még adós a kutatás.

Többségében legalább három-négy tulajdonos útján vándoroltak kézről kézre a példányok, míg utat találtak a Nagykönyvtárba. Több példát is látunk arra nézve, hogy diákjaink a megjelenéstől számított néhány éven belül hozzájuthattak a legfrissebbnek számító bibliakiadásokhoz, ám a 18. században ez az idő helyenként már évtizedekben volt mérhető.

Főként egyetemet végzett lelkészek köteteit mutathattuk be, világi pályára tért értelmiségiek közül egy városi gyógyszerész és két jogász szerepelt a példatárban. Bár a peregrinusok jelentős része valóban lelkészi vagy tanári pályán találta meg a számítását, jó néhányan folytattak például orvosi tanulmányokat a külföldi egyetemeken.

Az összeállításból kirajzolódott a peregrináció történetének íve a reformáció egyetemétől – a németországi, németalföldi és svájci akadémiákon át – a pietizmus németországi központjáig. Bármelyik európai ország egyetemén jártak is diákjaink, bőséges választék fogadta őket Bibliából. A nemzetközi könyvpiacra beszerzett példányokkal végső soron a kollégiumi Nagykönyvtár és az ott tanuló generációk gyarapodtak.

KMECZKÓ SZILÁRD

Újabb kulcs a zárba

Paksi Dániel: *Az emergencia fogalma*

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019., 227 o.

Paksi Dániel új kötete korántsem előzmények nélküli nagy ívű kísérlet dokumentuma. Az emergencia fogalma, az emergencia gondolatán alapuló világlátás lehetősége régóta foglalkoztatja, amit kellően bizonyítanak az általa szerkesztett tanulmánykötetek,¹ valamint nagy lélegzetű könyvei,² amelyben Polányi Mihály posztkritikai filozófiáját gondolja tovább, illetve értelmezi az evolúciós gondolat keretei között.

Szükséges megemlíteni, hogy Paksi számára, aki éveken át látta el a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság titkári feladatait és szerkesztette a Társaság *Polanyiana* című nemzetközi tudományos folyóiratát, adott volt a lehetősége annak, hogy elmerüljön Polányi filozófiájának tanulmányozásában. Az érdeklődése azonban soha nem állt meg a pontos rekapitulációnál, részproblémák éles fénybe állításánál, hanem régóta olyan intellektuális alapzat megalkotásával kísérletezett, amelynek háttere előtt Polányi szerteágazó gondolatai koherens egésszé állnak össze. Gondolkodását éppen ezért az intellektuális bátorság és a vitahelyzet vállalása jellemzi.

A Polányi Társasághoz kapcsolódóan kibontakozó hazai Polányi-recepció majd' három évtizedes történetében Paksi munkássága új viszonyítási pontot hozott létre. Művei határozott szemléleti keretek közé helyezik és értelmezik Polányi törekvéseit, ezáltal új horizont megnyitásával ösztönözhetik a további kutatásokat, illetve, mivel Polányi filozófiájához számos eltérő irány-

¹ *Emergens evolúció*. L'Harmattan (szerkesztőtársa: Kertész Gergely), Bp., 2012;
Emergencia és tudomány. L'Harmattan, Bp., 2017.

² *Személyes valóság*. L'Harmattan, Bp., 2014;
Personal Reality I–II. Eugene, Oregon, Pickwick Publications, 2019.

ból közelítenek az értelmezői, jövőbeli viták elindítójává is válhat. Annál is inkább, mivel számos korábbi érdekes és értékes írás esetében nem merülhetett fel, hogy szerzőjük számot vessen az akkoriban még hiányzó és majd Paksi keze alatt alakot öltő szemléleti háttérrel, amely immár arra ösztönözheti a kutatókat, hogy tisztázzák a hozzá fűződő viszonyukat.

Az új kötet azonban nem könnyű olvasmány, hiszen számos, a jelenlegi tudományképünk alapján egymástól távoli területekre kalandozik el a szerző. Mély igazságot fejez ki, mikor szembesül a ténnyel, hogy az evolúció fogalma az evolúció gondolata felől érthető meg, jelezve ezzel, hogy nem áll rendelkezésre olyan elméleti pozíció, amelyből kitekintve az ismerős fogalmainkkal megragadhatóvá válna a maga jelentőségében az evolúció folyamata. Az evolúció gondolatát elfogadva pedig megriadhatunk az új világlátás keretei között kibontakozó szokatlan, az intellektuális otthonosságérzet elvesztését eredményező következményektől. Eközben az olvasónak számos tudományterületen kell tudnia eligazodni, és megpróbálni összekapcsolni a különböző tudományterületeken feltárt eredményeket. Ezek az elemzések azonban nem válnak szaktudományossá, nem lesz belőlük fizika vagy biológia, hanem mindvégig megmaradnak filozófiai elemzéseknek. Nem lesznek tehát kiváltságos helyzetben a fizikus és biológus olvasók sem.

A szövegnek ez a karaktere abból fakad, hogy Paksi kísérletet tesz a filozófia és a tudomány 17. században törést szenvedett kapcsolatának reménytelen újraalkotására, ami jelzi, hogy olyan gondolatokat bocsát szabad vitára, melyek jelentősége túlmutat a Polányi-kutatások horizontján. A filozófia és a modern tudományok kapcsolatát tudománytörténeti elemzésekben világítja meg, a tudományfilozófiai problémamegoldás eredményeit pedig kultúrkritikai keretben mutatja be.

I. fejezet: Az emergencia fogalma

Paksi jelzi, hogy az emergencia fogalma az elmúlt évtizedekben használatossá vált a természettudományokon belül, ám nem tisztázott, hogy pontosan mit is jelöl. A félreértések szemléltetésére a hőmérséklet példáját említi, rámutatva az emergenciával kapcsolatos félreértésekre, hiszen a hőmérséklet, mivel visszavezethető fundamentális mérhető mennyiségekre, nem az

emergens jelenségek, hanem a redukció példájának tekinthető. Az emergens létező tehát a létezésnek egy új, az építőelemekre visszavezethetetlen szintjét alkotja. Ez pedig meghatároz egy új ontológiai álláspontot a karteziánus dualizmus és a materialista monizmus között. Az emergens létezők bár az evolúció teljesítményei, de mégsem materiális természetűek.

Lee Smolin fizikusra hivatkozva jelzi a követendő kutatási irányt: az emergens kiemelkedést, ill. az evolúció folyamatát az idő realitásából kiindulva szükséges végiggondolni, miközben maga az idő is az emergencia eredménye. Miután áttekintette az időre vonatkozó filozófiai megfontolásokat, Paksi ismerteti, hogy Samuel Alexander és Henri Bergson időre vonatkozó elemzéseinek az eredményeihez kapcsolódva tesz kísérletet az evolúció jelenségének a megragadására. Élesen megkülönbözteti a saját törekvését mindazoktól a főként analitikus folyóiratokban megjelent írásoktól, amelyek az emergencia fogalmát egyes konkrét filozófiai vagy tudományos problémákhoz kapcsolódva próbálják megvilágítani a fennálló filozófiai és tudományos gondolati keretek között. Velük szemben az evolúció lépéseit az emergens kibomló idő teljesítményeinek tekinti, ami viszont gyökeresen új gondolati kereteket feltételez.

Az Alexander és Bergson időre vonatkozó megfontolásaiából kiinduló elemzések egyszerre jelentenek „visszatérést” a formák arisztotelészi elméletéhez, radikálisan újraértelmezve az eredeti koncepciót, valamint a 20. századi tudomány azon eredményeinek az integrálásaként is felfoghatók, amelyekre Alexander (esetleg Bergson) érdemben nem reflektálhatott.

II. fejezet: Arisztoteléstől Laplace-ig

Tudománytörténeti áttekintés keretében Paksi megvizsgálja, miképpen alakult a kezdetektől a tudomány és a filozófia viszonya. Megállapítja, hogy Arisztotelész esetében egységben működött az érzékszervi megismerés és a metafizikai gondolkodás, az ember a feltáruló rétegezett valóság szerves része volt, akit a megismerő-képessége alkalmassá tett saját világának a helyes megismerésére. Az arisztotelészi kozmosz mind térbeli, mind szellemi értelemben kitüntetett középponttal rendelkező és ennek megfelelően nem volt homogén. A tudomány és a filozófia szoros kapcsolata, a metafizika által

megalapozott természetvizsgálat eszméje lett megkérdőjelezve az újkor hajnalán. Galilei relativitáselve valójában a kopernikuszi univerzum gondolati következménye. Nincs sem szellemi, sem pedig anyagi/térbeli középpont. A tudomány gyakorlatiassá válik, immár nem törekszik teljességre, és megkülönbözteti magát a filozófiától – akkoriban még a skolasztikus metafizikától. Karakterét tekintve anti-arisztotelianus lesz, így a teleológiai szempontok (köztük a metafizikai formával kapcsolatos kérdések) már nem számítanak tudományosnak. A tudománytörténeti fejleményeket külső szempontok is alakították, köztük a 17. századi európai vallásháborúk tapasztalata.

Az új tudománynak az érzéki evidenciákkal szemben kellett kialakítania egy új világlátást. Polányihoz hasonlóan Paksi úgy tekinti, hogy a Kopernikusszal kezdődő új tudományosság betetőzője Newton. Viszont a newtoni mechanika abszolút téridejéről azt állítja, hogy kivonja magát a relativitás-elv érvényessége alól, aminek következtében hasonló szerepet tölt be, mint Arisztotelésznél a kozmosz centruma. Ezt a kitüntetett vonatkoztatási rendszert mint abszolút nyugalomban levő négydimenziós karteziánus koordinátarendszernek tekintik, így a végtelen kiterjedésű homogén tér és az anyag élesen el lesznek választva. Az idő a téridőnek mindössze az egyik dimenziója, ami térszerűen lesz kezelve. Mind a tér, mind pedig az idő matematikai absztrakcióvá válik, az alapvető belátások és a megismerés anyaga immár nem lesz azonos a közvetlen érzéki megismerés által nyújtott tapasztalatokkal. A gyakorlatias problémamegoldásra irányuló új tudomány megválna a metafizikai-teológiai „terhektől”. Paksi emellett érvel, hogy a sikeres newtoni mechanika nem csupán rejtett metafizikai előfeltevéseket alkalmazott, hanem ezek az alapok valójában tévesek voltak. Nyilvánvaló számára ennek a filozófiai belátása, a fizikán belüli felismerése viszont Einsteinhez kapcsolódik. Mivel a gyakorlati értelemben vett eredményesség és az igazság elválasztásáról van szó, miközben több évszázadon át a Laplace-démon tudásával jellemezhető tudáseszményt természetesnek tekintve virágzik a fizika, érdekes lett volna megvilágítani a helyes filozófiai megalapozás szükségességét a tudomány oldaláról is. Annál is inkább, mivel az evolúciót radikális komolysággal, annak valós súlyával elfogadó szemlélet keretei között majd – lebontva a személytelen objektív tudás és a szubjektív hitek dichotómiáját – újragondolja a tudomány alapjait érintő kérdéseket, s ez szintén filozófiai megalapozásnak tekinthető.

III. fejezet: Arisztotelésztől Mendelig

Az elemzés történeti íve Arisztotelésztől indul s a kortárs neodarwinista szemlélet kritikájáig jut el. Az Arisztotelészhez fűződő viszony kettős, Paksi ugyanis elveti az evolúciós gondolatot kizáró metafizikai formák létét, viszont célul tűzi ki az érzékszervi megismerés visszaállítását korábbi jogaiba, miként Arisztotelésznél még megfigyelhető volt, továbbá jelzi, hogy az evolúciós gondolat fenntartás nélküli elfogadása visszahelyezi az embert mint emergens létezőt a saját eredendő evolúciós környezetébe, elismerve az emberi megismerés episztemikus lehetőségeit a meghaladhatatlan emberi nézőponttal összefüggésben. Az arisztotelészi rétegezett univerzumhoz hasonlatos evolúciós perspektíva utat nyitna filozófia és tudomány korábban szétbomlott egysége felé. – A mai ún. modern tudományos világlátás talajáról ítélve ez a gondolati keret egyértelműen archaikus, ám belehelyezkedve nem csupán újszerűnek, hanem ígéretesnek is bizonyul.

Paksi antik előzményekhez visszanyúlva zavarba ejtően merész elemzéseiben vázolja fel az új intellektuális otthont, amely az ember és az univerzum korántsem időtlen igaz képét közvetíti. Az információ fogalmát az arisztotelészi formából származtatva párhuzamot von a metafizikai forma és a genetikai információ között, rámutatva, hogy hiba a genetikai információt a DNS molekulával azonosítani. Miután lehetővé vált a genetikai információ egzakt rögzítése, felmerült az is, hogy ezzel lehetővé vált a fajok egzakt matematikai meghatározása is, azonban Paksi felhívja rá a figyelmet, hogy a taxonómusok személyes tudását nem teszi feleslegessé a genetikai információ egzakt meghatározása, mivel az utóbbi ismeret alapján a fajok nem definiálhatók. A faj meghatározásozása a sajátosan emberi készségeken alapuló, gyakorlatba ágyazott személyes tudásra támaszkodva történik, s ehhez társul csupán a genetikai információ. Mivel azonban filozófiai és nem szaktudományos elemzésről van szó, megvilágításra kerül, hogy mi eredményezi az egzakt matematikai meghatározások vonzerejét. Paksi itt is a korábban már említett Laplace-démon tudását mint vágyott tudáseszményt pillantja meg a háttérben. Ha a fizikával kapcsolatban nem is okozott meglepetést, de a modern genetikával kapcsolatban azt olvasni, hogy nem vetett számot az ember evolúciós eredetével – meglepetést válthat ki az olvasóból annak ellenére, hogy az előzmények alapján kellően megvilágított kijelentésről van szó.

A szövegben előre haladva egyre világosabbá válik, amit a következő fejezetek is meg fognak erősíteni, hogy alapvetően nem problémamegoldó, hanem ún. világfeltáró filozófiáról van szó, és ezt tekintetbe véve érdemes megtenni az észrevételeket. A kívülről történő bíráló felér az elutasítással, a megfontolásra érdemes bírálathoz pedig el kell fogadni, de legalábbis kísérletet kell tenni az új evolúciós szemléleti keret elfogadására, ami nem egyszerű feladat, hiszen a Paksi által vázolt filozófia egyszerre archaikus és nagyon is újszerű, sem nem metafizikai, sem pedig szcientista, elutasítja a transzcendens általi közvetlen teremtetést, miként elutasítja az emergens létezők redukcióját a fundamentális fizika elemeire.

Ezen a ponton válik megragadhatóvá, hogy bár szinte mindvégig szak tudományosnak tekinthető okfejtéseket olvashatunk, mélyen filozófiai indíttatású a szöveg, hiszen egy sajátos, tudományokra vonatkozó ideológia-kritikáról van szó. A háttérben meghúzódó tudáseszmény ugyanis nem tapasztalati adottság, viszont a tudományról folytatott diskurzus keretei között meghatározóvá válik a hozzá fűződő viszony: kockázatot kell annak vállalnia, aki szembefordul vele. Márpedig a tökéletesen objektív és személytelen tudás elérésével le kell számolni ahhoz, hogy komolyan tudjuk venni az evolúciós perspektívát.

Paksi világossá teszi: az evolúció fejlődésként való felfogásából kiindulva eljuthatunk a belátáshoz, hogy a 20. századi neodarwinizmus valójában nem tud számot adni a fejlődésről, ugyanis a természetes szelekció mechanizmusa nem képes szempontot kínálni ahhoz, hogy a folyamatot fejlődésként értelmezhessek, miként nem kínál magyarázatot az élet keletkezésére sem. A valószínűségi kalkulációkat pedig elégtelennek ítéli az élet élettelen anyagból való kiemelkedésének az igazolásához, mivel az ilyen kísérletek az érzékszervi megismerést és a józan emberi mérlegelést zárójelbe téve, az objektív tudás eszményéhez kapcsolódva próbálják valószínűvé tenni az elképzelhetetlent.

Amit a filozófia és a tudomány fontosnak ítélt kapcsolatáról, az újrászövegszükségességéről megtudhattunk, az a következő: 1. a tudományok módszertani tévelygése (ami nem azonos az eredménytelenséggel) a filozófiai belátások negligálásával hozható összefüggésbe; 2. egy tudományos kijelentésnek tapasztalati evidenciákra és tudományos elvekre kell épülnie,

a rejtett metafizikát fel kell váltania az explicit – nem hagyományos metafizikai – filozófiai szempont érvényre juttatásának.

A fejezet végén a hangnem megváltozására lehetünk figyelmesek: az értekező próza elemző hangvételt felcseréli egy új korszak eljövetelét hirdető profétikus hang, amely valójában nem is a jövőre nyitja rá az ajtót, hanem egyfajta intellektuális ébredésre ösztönöz, hogy felismerjük: már meg is érkezünk az új világba, csupán egyetlen mozdulat maradt még hátra, hogy lebírjuk a gondolkodásunkat gúzsba kötő régi eszményeket.

IV. fejezet: Az idő elvesztése

A 20. század első felében megszülető három rendkívüli tudományos fejlemény, a kvantummechanika, illetve a speciális és az általános relativitáselmélet értékelésére kerül sor a filozófiai megalapozás szempontjából. Az elemzések itt a gondolatkísérletek és a szaktudományos problémák továbbgondolását jelentik, ám az értelmüket minden esetben a filozófiai vonatkozások, a tér- és időfelfogás realitásának kérdésével kapcsolatban nyerik el. A szöveg megértése alapos figyelmet és körültekintést igényel, mivel a korábbi fizikai tanulmányok nem szükségképpen tesznek érzékennyé a felvetett problémák iránt, hiszen a szakirányú iskolázottság következményeként sok esetben kínálóknak a fizikán belülről adható válaszok, amelyek inkább elkerülik a Paksi számára kulcsfontosságú kérdéseket. Meg kell ugyanis találni azt a – filozófiai – nézőpontot, amelyből tekintve a felvetett problémák valóban elnyerik a jelentőségüket.

Láttuk korábban, hogy az ősbűn elkövetője Galilei, aki a relativitáselv megfogalmazásával olyan folyamat elindítójává vált, amely a tudományt idővel hatékony praktikus eszközrendszerre alakította át, azonban a newtoni mechanika esetében még rekonstruálható a nem anyagi természetű abszolút téridő, amelynél az idő a karakterét tekintve reverzibilissé és térszerűvé válik. Eszményi formájában a múlt és a jövő a jelenbe helyeződik át, hiszen a Laplace-démon együtt látja a múltat és a jövőt az abszolút jelenben, kiiktatva ezzel a reális változást eredményező mozgást.

Bár a Laplace-démon tudása mint eszmény nem feleltethető meg a kvantummechanika tudásfogalmának, ez nem vezetett a tudáseszmény elvetésé-

hez, inkább egy felemás viszony kialakításához: a kvantummechanika a newtoni mechanika rejtett metafizikai alapjaitól tekintett el, felszámolva ezzel a filozófiai megalapozás maradékát, s ebben az értelemben ez a fejlemény illeszkedik az újkori tudomány történetének anti-metafizikai hagyományához, kiteljesítve a tudományról alkotott reflexió pozitivistá karakterét. A modern fizika sajátos ontológiája, a fizikalizmus immáron nem rendelkezik kapcsolattal a filozófia felé, hiszen teljes egészében a fizika által meghatározottá válik, hogy mi is tekinthető fundamentális építőelemnek. Az viszont már filozófiai problémafelvetés, hogy milyen perspektíva állhat az olyan tudomány fejlődése előtt, amely a gyakorlatára irányuló reflexiót a valóság korábbi, elvetett felfogásához igazítja.

Einstein munkásságát Paksi a számára oly fontos Polányitól eltérő módon értelmezi. Míg Polányi azt hangsúlyozza, hogy Einstein intuitív módon a természetben jelenlevő racionalitást ragadta meg, rámutatva, hogy ez a realitás a matematikai harmóniák szépségét tükrözi, addig Paksi a pozitivistá szellem kiteljesedését látja Einstein eredményeiben. Leszögezi, hogy egyáltalán nem világos, hogy van-e a relativitáselméletnek a szaktudományos problémamegoldáson túli jelentése vagy sem. Amennyiben a speciális relativitáselmélet eredményét abban ragadnánk meg, hogy sikerült a fényterjedés sebességének a vonatkoztatási rendszerektől való függetlenségét összeegyeztetni a Galilei-féle relativitássel, akkor Paksi álláspontja érthetővé válik.

Mivel az einsteini ún. relatív matematikai idő kezelésével, valamint az általános relativitáselmélet esetében a gravitációs mező kitranszformálásával kapcsolatban számos gondolat kísérlettel találkozunk, az olvasókra tekintettel célszerű lett volna a példákat szemléletesebbé tenni ábrák beiktatásával és a leírások részbeni újrafogalmazásával, gördülékenyebbé téve a szöveget. A fizikában tájékozott olvasóknak készült és forrásként használt einsteini szöveg³ ugyanis, bár nem a Paksi által elemzett példákhoz kapcsolódva, de tartalmaz megértést könnyítő ábrákat. Paksi törekvései esetében ráadásul nem csupán az eredeti gondolat kísérletek megértéséről van szó, hanem Einstein következetlennek ítélt megfontolásainak a fizikán túli szempontból kiinduló mérlegeléséről.

³ Albert Einstein: *A speciális és általános relativitás elmélete*. Gondolat, Bp., 1965.

V. fejezet: Az emergencia fogalmának megszületése

Az új fejezetben feltűnik a későbbiekben fontossá váló két szereplő: Henri Bergson és Samuel Alexander. Mindkettejük esetében Paksi a filozófiai és a tudományos gondolkodás egységét pillantja meg. Az időre irányuló filozófiai vizsgálódás innentől Bergson, majd Alexander felismeréseiből indul ki arra keresve a választ, hogy az arisztotelészi formák hiányában miként lehetne megalapozni a természetben megfigyelhető teleologikus folyamatokat.

Az emergens létezők ontológiai meghatározása egyaránt különbözik mind a hagyományos test-lélek (anyag-szellem) dualizmustól, mind pedig a fundamentális fizika csakis anyagi természetű létezőket elismerő monizmusától. Nem tételez az anyagi mellett egy másik szubsztanciális létezőt, tehát nem tekinthető vitalizmusnak sem, viszont az emergens jelenségek kulcsot adnak a természetben megfigyelhető fejlődés megértéséhez, amelyet nem lehet redukálni az elemi építőkövek szintjére. Ennyiben az emergens létezők már nem tekinthetők anyagi természetűnek, ugyanis sajátos szerveződésüknek köszönhetően kiemelkedtek a létezés atomokra és molekulákra jellemző fundamentális szintjéről.

A természetben megfigyelhető fejlődés alapja a tudományok időkezeléséhez képest gyökeresen átértelmezett idő lesz. Fontossá válik Bergson „tartam” fogalma, amely a múlt és a jövő struktúráját is tartalmazza, s így nem vezethető vissza az örök jelenre. Természetét tekintve nem matematikai. A tartam az idő által bekövetkező evolúciós mozgás, fejlődés, tulajdonképpen biológiai idő. A tartam segítségével az élőlények időbelisége válik megragadhatóvá. A tartamtól eredendőbb ún. kozmológiai idő megértéséhez viszont Alexander időfelfogása kínál megfelelő alapot.

Paksi alighanem sokat tanult Alexandertől, aki a tudomány filozófiai megalapozása során szakít az újkori és a modern tudományra jellemző gyakorlati, problémamegoldó, a természetet matematikaivá alakító szemléletével, hogy a tapasztalat felé forduljon. Mindezt alátámasztja, hogy az időt öröklődőnek, irreverzibilisnek és tranzitívnek tekinti. Az emergens – nem szubsztanciális – létezőként megragadott idő minden létező alapját jelenti. Ezen a ponton a szöveg kozmogóniává alakul át. A kozmikus evolúció története az idő első emergens megnyilvánulásával kezdődik, majd a mozgásként, fejlődésként felfogott téridőn, a különböző típusú részecskék keletkezésén át a

bonyolultabb emergens struktúrák kialakulása felé haladunk. A történet további szakaszai – az élet megjelenése, az emberré válás és az emberi kultúrák kialakulása – nem kerülnek sorra ebben a fejezetben. Helyette Paksi az alexanderi időfelfogáson alapuló kozmogónia és az einsteini relativitás-elmélet találkozási pontjainak az áttekintésére vállalkozik – mindvégig Alexander szellemében eljárva.

Ezen a ponton érezheti az olvasó, hogy további passzusok beiktatására lett volna szükség. Mivel a szöveg kozmogóniai szakasza mindvégig vizuális asszociációkat ébresztve halad, talán újabb hasonlatokat, metaforákat bevonva segíteni lehetett volna a megértésre irányuló intellektuális munkát.

VI. fejezet: Emergentizmus és fizikalizmus

A fejezet gerincét egy számos meglepetést tartogató elemzés alkotja, amely Paksi emergentista álláspont melletti elköteleződésének alapjait tárja elénk. Bár felfedezhetünk egy Polányi Mihálytól kölcsönzött hosszabb idézetet, ám Polányi nem tartozik a fejezet jelentősebb szereplői közé, azonban a szöveg reflektív jellege Polányi szellemének a közelségéről árulkodik.

A logikai pozitivizmus nyomában megjelenő és a 20. század második felére széles körben elterjedő fizikalizmus nem csupán a természetkutató szakemberek – vagy a laikus nagyközönség jó része – világlátásának a fundamentumát alkotja, hanem a kortárs filozófia művelői között is széles körben elfogadottá vált. Bár pontosan érti a folyamat mozgatóerőit, a végeredmény nem fogadható el Paksi számára, aki a filozófiai és a tudományos gondolkodás egykor volt egységének az újraalkotását tartja kívánatosnak az alapvető érzékszervi tapasztalatot a jogaiba visszahelyező filozófiai felismerések fundamentumán.

Rávilágít, hogy az intellektuális elköteleződéseink számos esetben nem az érvként felhozott ún. tényekből kiindulva alakulnak ki, mivel a hivatkozási alap csakis az előzetes elköteleződés fényében tekinthető ténynek, így eltérő perspektívából tekintve egyáltalán nem minősül annak. A fizikalista elköteleződést olyan materialista ontológiai álláspontként értelmezi, amelynek a (változó) pozitív tudományos oldala mellett az ontológia előzetes elfogadásának az aktusa rejtve marad. Ez a világhoz való viszonyulás meggyőző

erejű álláspontja, amellyel szemben a hagyományos dualista ontológia (a materiális és nem materiális szubsztanciális létezők elfogadása) számos, Paksi által bemutatott ok miatt az intellektuális vitákban szükségképpen alulmarad. Ez a torzult alakot öltő dichotómia tartósan jelen van, s a gondolati lehetőségeknek az így megvont keretei közül való kilépésre tett kísérletnek tekinthető az angol emergentista gondolkodók megjelenése a 20. század első évtizedeiben, ami filozófia és tudomány egységének az ígérését hordozta.

Paksi ismerteti a jelentősebb emergentista gondolkodók álláspontját, az egymással folytatott vitáikat, s filozófiai mozgalomként bekövetkezett kudarcukat annak tudja be, hogy pontosan az a dichotómia (dualizmus versus monizmus) jelent meg a mozgalmon belüli viták során, amelynek meghaladását jelenthette volna az emergentista filozófia elmaradt sikere. A saját filozófiai törekvését illetően Paksi ezen a ponton veszi fel a szálakat, ahová Polányi gondolati segítségével jut el. A posztkritikai filozófia jelentősége tehát abban ragadható meg, hogy közvetítőként lép fel, hiszen Polányi olvasta Alexandert, s így felhívja Paksi figyelmét az emergentisták gondolati teljesítményére.

(Ez a kötet egyik legsikerültebb fejezete, mivel meggyőző erejénél fogva intellektuális önvizsgálatra készteti az olvasót, rávilágítva az implicit meggyőződések, elköteleződések sok esetben ismeretlen gyökereire. A korábban említett profetikus hang ezt a fejezetet olvasva válik érthetővé.)

VII. fejezet: Az idő újjászületése

Az alexanderi időelméletből kiindulva Paksi arra tesz kísérletet, hogy az általános relativitáselméletnek ontológiai megalapozást adjon, beteljesítve ezzel a filozófiai és a tudományos gondolkodás egységét. Az ide vezető út azt jelenti, hogy a Galilei-féle relativitáselvről, valamint az einsteini speciális és általános relativitáselmületről le kell bontania azt a praktikus pozitivistá értelmezést, amelyről korábban már kimutatta, hogy metafizika-ellenessége dacára egy materialista ontológiai monizmus jelenti a gondolati alapzatát. Valójában az emergencia gondolatának szerez ez által elégtételt, ugyanis a belátása szerint az angol emergentistáknak azért nem sikerült tartósan elfogadottá tenni a filozófiájukat, mert az álláspontjukat megkérdőjelező riváli-

saik a modern fizika vívmányaiból merítették a cáfolónak szánt érveiket. Ezt a tanulságot levonva fog hozzá gondolatainak a kibontásához, nem elfeledve azt sem, hogy igen nehéz dolga van annak, aki egy igencsak sikeres és ünnepezt tudományos elmélettel kapcsolatban kívánja igazolni a filozófiai következetlenséget, ennek folyamányaként pedig a megalapozatlanságát.

Alapvetően két problémáról van szó: egyrészt arról, hogy nem sikerült korábban feltárni a gravitáció jelenségének a természetét, így nem is érthetjük kellő mélységben a gravitációs hatások működését, illetve arról, hogy miért is kényszerült Einstein a fénysebesség vonatkoztatási rendszerektől független állandóságának a posztulálására.

Paksi fundamentális emergens létezőnek tekinti az időt, a téridőt, illetve a téridő egyes pontjaiban emergens módon létrejövő anyagi részecskéket, amelyeknek két típusát (zárt és nyílt) különbözteti meg. Az időt tulajdonképpen térben való mozgásként, létrejövésésként értelmezi. Azért fogadja el és gondolja tovább Alexander téridő-elméletét, mert összhangban levőnek tekinti a Galilei-féle relativitáselv filozófiai jelentésével, továbbá a relativitáselv téridőre való kiterjesztésének tekinthető.

Számot vet azzal a kérdéssel is, hogy dacára az einsteini elmélet pozitívista karakterének – azaz ontológiai végiggondolatlanságának – vajon miért lehet mégis (tudományos értelemben) ennyire sikeres. A választ az ekvivalenciaelv radikalizálása kínálja, mi szerint a gyorsuló vonatkoztatási rendszerek és az olyan nyugvó vonatkoztatási rendszerek, amelyekben gravitációs hatásokról beszélhetünk, nem csupán megfeleltethetők egymással, hanem az ontológiai státuszuk is megegyezik.

Paksi látja, hogy az emergens téridő-felfogás plauzibilisként való elfogadásához mély szemléleti változásra volna szükség, hasonlóra, mint amit az univerzum új, kopernikuszi rendszere is feltételezett a 17. században. Ezért is lenne szerencsés, ha a fejezet elemzései a dolog természetéből fakadó minden nehézség ellenére több fogódzót nyújtanának az olvasónak, követhetőbbé téve a fontos belátásokhoz vezető utakat.

VIII. fejezet: Emergens evolúció

A fejlődést megragadni képes emergens evolúció fogalmát körbejáró elemzések tartalmaz ez a fejezet. Polányi Mihály explicit, főként a teljesítmény logikájára vonatkozó gondolatainak a jelenléte hangsúlyossá válik, ami azt jelenti, hogy az értelmezés keretét Polányinak a *Személyes tudás* című művében az evolúcióról kifejtett elképzelése alkotja, figyelembe véve a bergsoni tartamról és az alexanderi téridőről és az idő emergens természetéről korábban mondottakat. Paksi megkülönbözteti a fizikai időt és a biológiai időt – az utóbbit tovább tagolva genotipikus és fenotipikus (pszichológiai idő, emlékezet) biológiai időre –, valamint a kulturális időt.

Ezekre a fogalmakra is alapozva elemzi Gánti Tibor chemoton-elméletéhez kapcsolódva az önfenntartást mint időbeli és a fajfenntartást mint térbeli replikációt, az utóbbit az evolúció és az élet alapjaként ismerve el. A replikációt azonban nem anyagi-mechanikus, hanem információs folyamatnak tekinti, s ebben az értelemben a replikáció alapvető jelentősége a kódolt genetikai információ, a biológiai emlékezet átörökítése. A replikáció során azonban további biológiai emlékek (genetikai információ) rögzülnek, illetve halmozódnak fel. Az információs folyamat tehát azt jelenti, hogy a replikáció információt rögzítő és közvetítő folyamat, amely alapvető az evolúciós lehetőségek szempontjából.

Fontos gondolati irány a genetikai információ, valamint a genetikai információ fenotípusban való megjelenése, megnyilvánulása közötti különbség végiggondolása. A válasz röviden: a fenotípus a biológiai emlékezetnek (kódolt tudás) a megvalósulás értelmében vett aktiválódása. Ezzel elérkeztünk a fejezet talán legérdekesebb szakaszához, a főemlősök és az ember közötti evolúciós különbség kifejtéséhez, amely két fontos kérdés mentén halad.

Tisztázandó a kulturális átadás neurológiai alapjaira vonatkozó kérdés, valamint az emberre jellemző kulturális átadás karaktere, amelyet a főemlősökre jellemző emulációs tanulással szembehelyezett utánzáson alapuló tanulás jellegzetességei mentén bont ki. A főemlősök bár nem kultúra nélküliek, de – absztrakt szimbolikus emlékezetrepresentáció nélküli – kultúrájuk az epizodikus emlékezet miatt mindig a jelenbe kényszeríti a létezésüket. Az emberre jellemző procedurális emlékezet lehetővé teszi a különös eseményekben megjelenő általános megőrzését, ami azt jelenti, hogy az embernél az

evolúció során már kialakultak az emberre jellemző emlékezetrepresentáció és a hozzá kapcsolódó kommunikáció (szimbolikus kód) neurológiai alapjai. Mivel Donald nyomán a mimézist tekinti minden fejlettebb és kevésbé fejlett szimbolikus kód alapjának, eljut a következtetésig, hogy az emberi kultúrák nem egyszerűen egymás helyébe lépnek, hanem hierarchikusan egymásra épülnek. Az emberi kultúra történetének evolúciós keretben való értelmezése számos érdekes és fontos megállapításra ad lehetőséget. Ezek egyike, hogy a főemlősök és az ember között megfigyelhető különbséget, ami evolúciós szakadékként mutatkozik meg, nem valamilyen szubsztantív elem jelenléte határozza meg, hanem egy evolúciós érési folyamat.

Az emergens evolúció logikáját a teljesítmény logikájával azonosítva kizárhatóvá válik az élet megjelenése egy véletlenszerű anyagi esemény, vagy egy közvetlen transzcendens teremtő aktus következményeként. Leszögezi, hogy az élet egy emergens rendezőelv eredményeképpen jelent meg, ami valójában a stabil nyílt rendszer lehetősége. Következésképpen az élet stabil nyílt rendszerként fogható fel. Az élet megjelenése egy lehetőség aktualizálódása, ami – s itt kanyarodunk vissza a korábbi elemzésekhez – az idő sajátos emergens természete szerint bontakozik ki.

Az élet rendezőelve tehát ontológiai értelemben véve nem létezik, azt a véletlenszerű anyagi mozgások hozták létre, de egy ún. érési folyamat eredményeképpen ontológiai értelemben is létező stabil nyílt rendszerré alakult át. Paksi az evolúció rendezőelvét a stabil és nyílt evolúciós rendszerként értett Földdel azonosítja, az emergens evolúciót pedig következőképpen a Föld érési folyamataként, amelynek során meghatározó az ún. a fronte determinizmus (Polányi), ami az élőlények környezetükhöz viszonyuló, valós teljesítmény alapján történő adaptációs folyamatát eredményezi. Ez pedig a problémamegoldás folyamatához és a hozzá kapcsolódó általánosabb kérdések megnyitásához vezet bennünket. Az evolúciós teljesítmény – mint a problémamegoldás hajtóereje – az idő sajátos (aktív) természetével áll összefüggésben, ugyanis az élőlények mint létezők a legáltalánosabb értelemben az emergens idő megnyilatkozásaiként vagy aktivitásának eredményeként foghatók fel.

IX. fejezet: Személyes tudás

Az angol emergentista mozgalom eredménytelenségével kapcsolatban Paksi megjegyzi, hogy ennek az okai között egy új emergentista tudáselmélet hiánya is megnevezhető. Ezt a hiástust tölti ki Polányinak a személyes tudást, a teljesítmény logikáját és az evolúciós folyamatot a középpontba állító poszt-kritikai filozófiája, ami tudáselméletként is szolgál. Ennek centrális gondolata az, hogy minden explicit állításnak egy, a valóság iránti elköteleződésből fakadó személyes aktus biztosítja a jelentését, amelynek alapját a biológiai emlékezet és a személyes tapasztalatok mellett a kulturális emlékezet alkotja. A Laplace-démon ilyen állítások megtételére nem képes. A tudás objektivista eszméjéből tehát az következik, hogy minden olyan tudás, amely esetében a személyes elköteleződés tetten érhető, szubjektívként lesz elutasítva az ideáltipikus objektív (személytelen) tudás ellenpontjaként. Polányi személyes tudásról alkotott tanítása éppen a szubjektív-objektív dichotómia meghaladására tesz kísérletet, visszahelyezve az emberi tudást az evolúciós alapjaira, Paksi reményei szerint helyreállítva ezzel a filozófiai és a tudományos gondolkodásnak a skolasztika évszázadaiban még létező egységét.

Az emberi személyiség centruma (lélek, elme), amelyből kiindulva értelmezzük a világban zajló eseményeket és amelynek aktív szerepe van a környezethez való alkalmazkodásban is, alapvetően kettős természetű: az egyik oldal hallgatólagos gyökerekkel rendelkezik és a biológiai szintű impulzusok irányítják, a másik oldala azonban növekvő mértékben van alávetve az explicit, absztrakciónak engedő univerzális elvek általi irányításnak. A kulturális emlékezet és a (kumulatív) kulturális evolúció alapját jelentő szimbolikus kód eredetét tekintve néma volt, a beszélt nyelv kialakulása azonban jelentősen átalakította. Ez vezetett a mitikus kultúrák létrejöttéhez, amelyek azonban jelentős mértékben érintetlenül hagyták az emberi kultúra hallgatólagos alapjait.

Az értelmezési keret az írás és a történelmi emlékezet megjelenésének következtében alakult át, és így jöttek létre a teoretikus kultúrák, amelyek esetében Paksi négy nagy korszakot különböztet meg: az elsőről való ismereteinket elsősorban az Ószövetség közvetíti, a másodikat a Földközi-tenger partvidékének antik kultúrái alkotják, a harmadik a skolasztikus keresztény

középkorral veszi kezdetét, míg a negyedik nem más, mint a vallásháborúkat követően kialakuló modern nyugati világ.

A teoretikus kultúrákkal kapcsolatban a keresztényi alapú világhoz való viszonyulást emeli ki mint amelyik összhangban van az evolúciós gondolat-tal. Ennek keretei között az idő lineáris, irreverzibilis és kitüntetett események tagolják. Adott a szellemi természetű haladás, ami a – saját lehetőség-feltételeként tekintett – materiális világban bontakozik ki. A nagy földrajzi felfedezéseket követően kialakul az evilági haladás gondolata is. A 17. századi tudományos forradalommal kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy az a lutheri vallási reform következményeként állt elő. Bár a modern nyugati világban kiéleződött a hit és a tudás konfliktusa, ennek ellenére a Biblia Istene továbbra is a hithez kapcsolódó szellemi forrás maradt.

Az irreverzibilis időbeli biológiai fejlődés gondolata azonban nem talált otthonra a kor nagy hatású eszméinek a keretei között. A 19. században megjelent a teoretikus kultúra teológiai és metafizikai korszakait meghaladni igyekvő pozitivizmus Comte-hoz köthető első hulláma, amelyet később a Mach nevével fémjelzett második, majd a logikai pozitivizmussal azonosított harmadik hullám követett. Paksi korábban rámutatott egy – a metafizika-ellenesség dacára – háttérben működő metafizika jelenlétére. Ez az ellentmondás ösztönözte az ún. relativista kritika megszületését, ami kimutatta, hogy szinte semmi sem igaz abból, amit korábban a tudományos módszerről és a tudományos érték kritériumairól gondoltunk.

A tudományról való gondolkodás relativista módját azonban Paksi távolságtartással szemléli. Kritikáját a kuhni paradigma-fogalomból kiindulva vázolja fel. Megállapítja, hogy a relativizmus és a pozitivizmus a felszíni különbségeik ellenére a mélyben összeérnek, ezért a relativizmust a pozitivizmus negyedik hullámának tekinti. Mivel a 20. századi tudományos gondolkodás valójában kiiktatta az irreverzibilis időbeliséget, ezért bár Kuhn a példáiban számos helyen említi a megismerés evolúciós gyökereit, nem sikerülhetett neki kidolgozni a tudáselmélet evolúciós kereteit.

Paksi evolúciós keretben oldja fel a hit és ész konfliktusát, a hitet annak belátásaként értelmezve, hogy nem léphetünk túl a személyes nézőpontunkon egy objektív (magasabbrendű és személytelen) nézőpont kedvéért, azaz bizalomteli módon el kell fogadnunk az örökölt intellektuális és testi képességeinket, valamint óhatatlanul gondolkodási hagyományokhoz kell csatla-

koznunk. Mivel nem érhető el a maradéktalanul objektív tudás, ezért a megismerésbeli teljesítményeinknek szabad eszmecsere formájában megvitatásra kell kerülniük.

A Paksi szeme előtt lebegő eszmény alighanem egy olyan teoretikus kultúra, amely elhivatott az igazság szabad kutatására, az alapját és dinamizmusát pedig a tudományos fejlődés biztosítja.

X. fejezet: Az emergencia gondolata

A rövid utolsó fejezetben Paksi tömören összefoglalja a fontosabb megállapításait, felismeréseit, jobbra mellőzve a részleteket, kifejezetten az egyes témák lényegét, legfontosabb üzenetét emelve ki.

Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a korábbi fejezetek szövegére is jellemző volt az önreflexivitás és olykor a vallomásos hang, ezek a vonások most felerősödnek, következésképpen egy szellemi értelemben vett utazás vázlatát nyújtja a lezáró fejezet szövege.

Paksi világossá teszi, hogy nem látja a kortárs filozófiában az emergens evolúció plauzibilis alternatíváját. Kijelenti továbbá, hogy az emergencia gondolata nem kapcsolható össze sem a hagyományos metafizikákkal, sem a Biblia Istenével, sem pedig a blokk-univerzum tudományos gondolatával – azonban csakis ebben az értelemben antimetafizikus.

Kínálja magát ezek után a kérdés: Vajon milyen értelemben metafizikai az emergencia gondolata?

TÁMBA RENÁTÓ

Ferenczy Károly gyermekábrázolásai

A 19. század második felében egyre jellemzőbb lett a gyermekkor és a hozzá kapcsolódó társadalmi valóság ábrázolása, majd önértékénél fogva történő megjelenítése az egyetemes és magyar festészetben: Wilhelm Schütze gondtalan gyermekéletrképeitől Jules Bastien-Lepage csellengő-portréin és a szintén a naturalizmus tanulságain iskolázott Fritz von Uhde szegényéletrképein keresztül Mary Cassatt bensőséges anya-gyermek ábrázolásaiig vagy épp Max Liebermann önnön szabadságélményétől tobzódó fürdőző fiúgyermekének önfeledt jeleneteiig. A századforduló idején lett meghatározó a gyermek felé forduló, a gyermeket középpontba helyező tendencia. Nem véletlenül, hiszen ekkortájt hódítottak az életreform-mozgalmak, melyek az emberi test természete és az egyetemes természet közötti szimbiózist hangsúlyozták, erre hivatkozva a társadalmi élet megújítását szorgalmazták, a természethez való visszatérés kívánalmának jegyében. (Németh R. 2013, 83; 86) Új korszak kezdődött, mely romlatlannak, egészségesnek, értelmet hordozónak tartotta a természet rendjét; az új felfogás szerint az embert mint a természet szerves alkotóelemét annak törvényszerűségei határozzák meg, ezért életmódját is „az ember természetének” megértésére alapozva kell megszervezni. (Németh R. 2013, 85)

Az életreform-mozgalomhoz erős szálakkal kapcsolódtak a reformpedagógia áramlatai, melyek középpontjába az önkibontakoztatásra képes, (lásd: Németh 2002, 33; Németh R. 2013, 97) kompetens, kíváncsi gyermek képe került, akinek játékosságában és képzelőerejében Nietzsche óta az újrakezdés, a megújulás ígértét látták a gondolkodók. (Németh 2013, 20; Németh 1996, 10; Nietzsche 1908) A gyermeki viselkedés természeti meghatározottságát hangsúlyozva, a gyermek fogalmához csakhamar az érintetlenség és a tisztaság képzete társult, következésképpen a gyermek hordozta a paradicsomi ősszállapotokhoz való „visszatérés” forrását is. (Németh R. 2013, 84) Márpedig a kor embere, akinek a hite egyaránt megrendült a vallásban és a

modern fejlődés-mítoszokban, most a természetben vélte felfedezni az elvesztnak vélt örök értékeket, s az egyetemesség élménye utáni vágyódásban rálelt az élet univerzális törvényeit magában hordozó gyermekkorra.

Magyarországon is efféle fordulat ment végbe, például a gyermektanulmányi mozgalom szemlélete nyomán, melynek értelmében a gyermekkor a teremtő életakarat cselekvési potenciálját viseli magán, ezért szabadságot kell számára biztosítani, (Deák 2000, 122) mégpedig azzal a céllal, hogy az ösztöntartományt mozgósító megismerés folyamatában végül uralomra juthasson az intuíció, az érzés, az értelem és az akarat fogalmaival körülírt szellem. (Simonfi 2011, 129) A századfordulón tehát mindinkább meghatározó eszmei törekvéssé vált a gyermeki természet tanulmányozása, így került a hazai pedagógia sajtófigyelmének fókuszába Claparède funkcionális értelmezése is, mely szerint a gyermeki utánpótlás és játék a felnőtt élet feladataira való előkészület gyakorlatainak valóságos tárházát jelenti, így jelentőségük a gyermekkor önértékeiből kiinduló, és egyúttal a társadalom megreformálására irányuló nevelés folyamatában számottevő. (Németh 1996, 42)

A kor gondolkodói tehát nagy érdeklődéssel fordultak a már-már istenné emelt gyermek viselkedése felé, de az irodalomban (pl. Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*, 1910) és a képzőművészetekben is törekedtek a gyermekkor problémaköreinek megjelenítésére. Az alföldi iskola, a műcsarnoki festészet vagy a Nyolcak példái mellett a nagybányai művésztelep alkotói közül Ferenczy Károly oeuvre-jéből ismerjük a legtöbb, gyermeket ábrázoló műalkotást, melyeknek modelljei a háztartása körül tevékenykedő szolgák, illetve a saját gyermekei voltak.

Alább ezeknek a műveknek az elemzésére vállalkozom a gyermekkortörténeti ikonográfia eszközeivel, (Támba 2017a) törekedve a mögöttük húzódó gyermekszemléleti mintázatok, pedagógiai-eszmetörténeti mozzanatok feltárására. Áttekintésemet a szentendrei periódus naturalista felfogásban festett képeivel kezdem, majd a nagybányai korszak fürdőző fiúaktjait vizsgálom; kitekintve a művész „proletármadonnáira” és leánygyermekábrázolásaira is.

A művész saját gyermekeiről készült rajzait és festményeit – terjedelmi okokból – egy másik írásban kívánom bemutatni.

Ferenczy Károly szentendrei korszakának gyermekábrázolásai

Életművében számos gyermekábrázolást találunk – a legemblematikusabbak közül néhány még a szentendrei periódusában keletkezett. Ezt az alkotókorszakát a festő maga tagadta meg életrajzában (Genthon 1979, 13) azzal az ítélettel, hogy ekkor még nem ismerte jól „sem a művészetet, sem a természetet”. (Genthon 1970, 458) 1889-ben költözött családjával Szentendrére, ahol teljes elszigeteltségben festette meg szűk környezetének modelljeit, köztük a szolgáló személyzet tagjait is, szegényes öltözékben, izolált világot sugalló, sejtelmes, mégis hétköznapi mikro-milióban. (Sármány-Parsons 2008, 14)

Mint a Julian-akadémia számos magyar növendékére, Ferenczyre is nagy hatást gyakorolt a később elfeledetté vált Jules-Bastien Lepage stílusa, melyet ő „finom naturalizmusnak” nevezett. (Sármány-Parsons 2008, 10) Párizsi tanulmányai idején, 1887–89 között ismerkedett meg a kismester képeivel, aki a szegények életéből kiragadott pillanatok és élettörédek megfestője volt, (Murádin 1981, 29) s az ő hatására ekkortájt Ferenczy figyelme is az emberi mozzanatok felé fordult. Példaképéhez hasonlóan ő is visszafogott tónusértékekkel, gyöngyházzsürke árnyalatokkal vitte vászonra a témáit, (Szabadi 2005, 126) figurái egységes, szórt fényben jelennek meg, s mintha csak vastag, szürke felhők lepnék el az égboltot, komor hangot kölcsönöz a képeinek. (Sármány-Parsons 2008, 14) Ebben a felfogásban festette a *Leányok virágokat gondoznak* című képét, valamint a gyermeki élményvilág kérdéseire reflektáló művei közül a *Plakátok előtt*, a *Kavicsot hajigáló fiúk* (*Kődobálók*) vagy a *Kertészek* című alkotásokat.

Ezek a képek nem mentesek a novellisztikus jellegtől, (Réti 1994, 47) hiszen hétköznapi élethelyzeteket ábrázolnak. Mivel szereplőit alig láthatjuk közvetlenül a tevékenység közben, azok már-már állapotképbe fagynak (lásd a fiú készenléti állapotba merevített pozícióját a *Kődobálók*on), ezáltal művei eltávolodnak attól a hangulatvilágtól, amely a cselekményes népi zsánerfestészet csattanóra kihegyezett jeleneteire még jellemző volt. A művész ugyan sok figurát helyezett el festményein, azok az elmagányosodás narratívájának rendelődnek alá, hiszen hasonló tevékenységeik ellenére cselekvésükből szinte sosem kerekedik történet. A képeken többnyire egymástól elforduló, elhatárolódó szereplőket látunk, mint a *Plakátok előtt* című festményen, látletet adva egy atomizálódott társadalomról, melyben a személyes történetek

mintha nem érhetnének össze, talán egy közös narratív kapocs hiányából fakadóan. A művek szereplői egy „fagyott, steril” (Németh 1981, 283) világban mozognak, uralkodó létélményük az egzisztenciális kiüresedés, a vegetáció. Ez a gyermekfigurákat is kíméletlenül átjárja, rámutatva így társadalmi környezetük rájuk gyakorolt determinisztikus hatására. Mindezt pedig a művész távolságtartó attitűddel, a cselekményesség visszaszorításával, a visszafogott színértékek és a szürkés tónusok alkalmazásával érte el, valamint a tárgyi-táji részletek minimalizálásával, melynek köszönhetően Wilhelm Leibl-t idéző puritán hangulat dominál a nagyméretű – klasszikus elvek szerint szerkesztett – képein. (Németh 1981, 282–283)

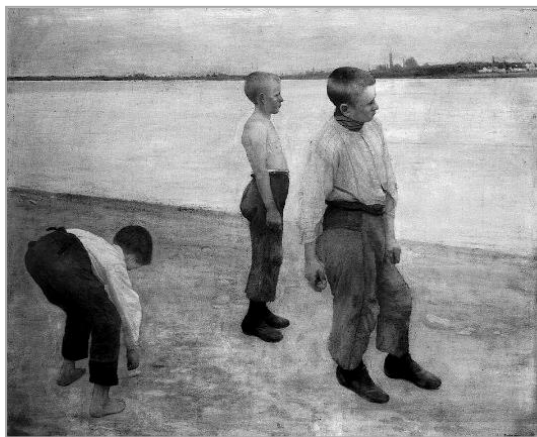
Légüresnek tetsző társadalmi térben mozognak a *Kavicsot hajigáló* fiúk kamaszfigurái is – erre utal pl. a lefokozott színértékekkel egységben tartott sivár, nyomasztóan üres természeti környezet mellett az egymásnak való hátat fordítás is. A művész szentendrei korszaka egyik legfontosabb darabjának számító festmény három serdülőt ábrázol a Duna partjánál – „tágas horizontú tájba” helyezve őket, (Sármány-Parsons 2008, 18) –, amint kavicsokkal kacsáznak a folyó felszínén. Az egyik a messzeségbe tekint, a másik újabb dobásra készül, a harmadik, erős rövidülésben ábrázolt fiatalabb alak pedig kavicsokat gyűjt. (Genthon 1979, 11) Ez a mű tehát voltaképpen egy mozdulatsor három fázisának egyidejűleges megjelenítése, ugyanakkor e három fiú – egyidejű tevékenységük ellenére – mintha csak egymásra ügyet sem vetve hajigálná a kavicsokat.¹

Látszólag önfeledt gyermeki tevékenységet jelenít meg a kép, ám az égbolt borúsan ható, visszafogott, gyöngyházszürke tónusai (Németh 1981, 283) érzékeltetik a jelenet mögött húzóódó melankóliát, a mozdulatok nehézkes merevségében is ez jut kifejezésre. Jules Bastien-Lepage-től kölcsönzött, finoman megválasztott, tompa, ezüst- és sárgásszürke árnyalatok uralják a

¹ A cselekmény azon magyarázata mellett, hogy a három fiúban egy mozdulatsor három mozgásfázisa ragadható meg, fölvethető egy társadalomnéprajzi magyarázat is, miszerint a három alakban a paraszti gyermekcsoportok különböző hierarchikus szintjét látjuk. Így a legkisebb, kavicsgyűjtő figuráé a szolga („fegyverhordozó”, segéd) szerepe, a kőhajító a vezető, aki testi ügyessége, ereje, mozgékonyasága révén vált vezetővé (nyakában a piros kendő is pozícióját jelzi), a félmeztelen alak pedig a szemlélődő, aki pusztán jelenlétével támogatja a vezér pozícióját. (Vasas 1993)

képet, hangulati egység alá vonva a figurákat és a természeti környezetet, mely által a kettő egymással szimbiotikus kapcsolatba kerül.

A képtéren belül mintha megállt volna az idő, hiszen hiába látjuk a figurákat különböző mozgásfázisokban, élénk és eleven cselekménysor helyett egyetlen pillanatba – sőt, állandóságot sugalló, fülledt atmoszférájú, pesszimiztikus állóképbe – fagyasztott, kimerevített jelenetet látunk, mely minden elbeszélő elemtől mentes. A zsánertéma ellenére nyoma sincs életképi jellegnek, a hangsúly az állapotszerűségekre kerül. A tudatos szerkesztési elveken túl e halk, köznapi harmóniától áthatott kompozíció merevségéhez még az is hozzájárulhatott, hogy fia, Ferenczy Valér visszaemlékezése szerint ekkoriban a művész fényképeket használt a festményeihez, akárcsak a francia naturalisták. (Sármány-Parsons 2008, 18) Ikonográfiai vonatkozásban kézenfekvő volna ezt a képet összehasonlítani József Attila *Perc* című szonettjével (1922), ám annak könnyed, elevenen ható cselekményessége helyett ezen a festményen nem másnak lehetünk szemtanúi, mint egy gondolati költeményké merevedő élettörődéknek.

*Ferenczy Károly:
Kavicsot hajigáló fiúk (Kődobálók).
1890; olaj, vászon, 119 x 149 cm.
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.*

<https://mng.hu/mutargyak/kavicsot-hajigalo-fiuk/> [2020.04.16.]

Az anatómiailag is hűen, (Ferenczy 1934, 25) pontosan megrajzolt, „finoman kivágott arcéllal, primitív beállítással”, „naturalisztikus anyagszerűséggel” (Réti 1994, 78) megfestett fiúalakok kérlelhetetlenül belemerevednek ebbe a partmenti tájképbe. Klasszikus kompozíciós elvek szerint kidolgozott, (Németh 1981, 282) „borús plen-air” mű ez, mely állapotképet nyújt három fiúról, akik sziluettje rárajzolódik „a szürke Dunára”. (Réti 1994, 78) A part és a

folyó látványa révén pedig kifejeződik a lényüket átható messzeség-élmény, (Sármány-Parsons 2008, 18) és a két partszakaszt egymástól elválasztó nagy folyó itt az elszigeteltség és az idegenség élményvilágát hivatott kifejezni. (Támba 2017b, 18–42)

Ferenczy figurái szinte rabjai a tájnak, tehát a képen – az egyszerű játék-jelenet látszata ellenére – nem az önfeledt játékosság hangulata az uralkodó, hiszen e fiúkarakterek telve vannak egy, a mobilitás és a modernizáció lehetőségeitől elszigetelt, elnémult társadalmi réteg magányos feszültségével. Ennek nyomása alól játékkuk sem képes őket felszabadítani, noha annak funkciója – a mozdulatok ritmikussága révén – épp az idő tagolttá, ellenőrizhetővé tétele által elért biztonságérzet megteremtésében rejlene. (Lásd: Mönks és Knoers 2004, 108) Létbizonytalanságukat nemhogy feloldaná a kavicshajigálás, már-már fásult, lélektelen, redundáns, a játék varázsától kihűlt tevékenységnek tűnik ez a hosszú, elnyújtott pillanatot megelevenítő, borongós hangú, monumentális olajképen.

Nem üde hangú kép ez, hiába a gyermekzsáner minden ikonográfiai feltetele. Jóval oldottabb atmoszférájúak Fényes Adolf tó- és folyóparti jelenei (*Tóparton*, é.n.; *Gyerekek a folyóparton*, é.n.), melynek gyermekalakjait egészen átjárja, egyszersmind felszabadítja a természet, fényeivel és levegőjével együtt. E képeken a gyermekek a természet szerves, súlytalan részei, határozott kiemelés nélkül, mintegy a gyermekkor természeti jellegét sugallva. Ráadásul a víz sem az elszigeteltség, az idegenség-élmény jelölője, hanem a gyermeki fejlődést kísérő szüntelen változást, a megújulást, az élet pillanatnyi örömeiből összetevődő folytonosságát hivatott kifejezni. A megújulás szimbólumaként a boldogság és az életöröm jelképének is tekinthető – mintha a művész a gyermekkor pillanatnyi örömeiktől meghatározott, önfeledt életszakasznak láttatná. (Támba 2017b, 28–31)

Itt tehát egészen más gyermekfelfogásról beszélhetünk, mint a vizsgált Ferenczy-kép esetében, hiszen a *Kavicshajigálók* figurái nem „a békés édenkert gyümölcsseit élvező kegyelteként” (Révész 2014, 18) jelennek meg – mint Fényes művein –, hanem a társadalmi elszigeteltség szenvedő alanyaként, akik egymás társaságában is végtelenül magányosnak tetszenek. Távol áll tehát e mű hangulata attól a bukolikus hangulattól, mely Fényes ábrázolásait vagy akár Glatz Oszkár (1872–1958) *Birkózók* című képét jellemzi, mert a mozgás pillanatnyiságával, elevenségével szemben (Támba 2017a, 244)

Ferenczy figurái egyetlen, az állandóság szintjére emelt pillanatba fagyaszttva jelennek meg, a szereplők végtelen izoláltságát, melankóliáját fejezve ki.

Ferenczy szentendrei korszakának egyik legjellemzőbb alkotása a *Plakátok előtt* (1891), mely a művész életképi jellegű alkotásai közé tartozik, e művek nagy részét azonban a festő megsemmisítette. Festményén a francia naturalista képileál mintájára a gyöngyházszürkék tompított tónusai és derengő fények uralkodnak, ezek tartják egységben a kompozíciót, mind a hangulat, mind a narráció szintjén. A festő verőfényes napsütésben festette meg jelenetét, ez az oka annak is, hogy a képen számos fehér felület látható. (Szinyei Merse 1996, 82) A részletek aprólékos megfigyelése, a motívumok alapos kidolgozása ellenére elkerüli az anekdotikus zsánerealizmus bőbeszédűségét, hiszen itt pusztán egyetlen kimerevített jelenetet kapunk a szegények életéből. A művész – miképp arra kedvenc írói, a Goncourt-fivérek is törekedtek – itt (de már a *Kődobálók*on is) voltaképp egyetlen pillanatot emelt ki a képen ábrázolt szereplők életéből, törekedve arra, hogy az összefüggő elbeszélések helyét a részletes és tárgyilagos leírás vegye át. (Lásd: Czine 1979, 14–15; Goncourt 1979, 168–171)

A századvég kisembereinek kihűlt, atomizálódott világát látjuk, melynek puritán alakjai Wilhelm Leibl figuráit idézik, gondolva itt például a *Paraszt-fiú* (1876–1877)² alakjára, amelynek a nem mozdulatai beszédesek, hanem a megállított időbe merevített gesztusai. Ehhez hasonlóan Ferenczy figurái sem sok jelét mutatják a cselekvésnek, a kép nem annyira egy cselekvéssor, mint egy állapot megjelenítése. Az alakok szobormerevsége egyúttal az eszünkbe juttathatja Jean-Francois Millet 1857-es képének párkaszerű asszonyalakjait (*Kalászszedők*), vagy Jules Breton plasztikusan megformált parasztfiguráinak méltóságát, tisztességét idézik. A *Plakátnézők* esztétikai felfogása tehát távol áll az egzotikumot és nyers humort kereső cselekményes népeletkép-festészettől. (Németh 1981, 283) Ferenczy az alakjait szófukar módon, halkszavú távolságtartással, visszafogott kolorittal ábrázolta.

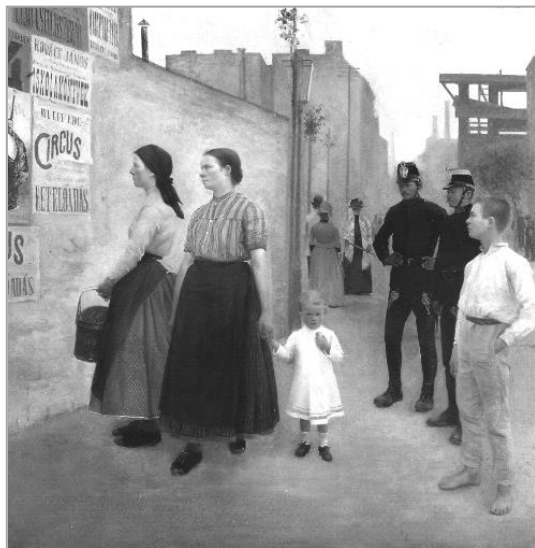
A városi cirkusz műsorára, illetve iskolakönyv vételére felhívó plakátokat bámuló, nagyfokú anatómiai hűséggel festett alakok a kisvárosi munkás- és parasztvilág eltérő karakterei, ám összekapcsolja őket az érdeklődés a kurió-

² A kép forrása: BetweenBridges. <http://www.betweenbridges.net/wilhelm-leibl.php#pid=13> (2020. 04. 18.)

zum, a szokatlan iránt: a szenzációéhség. A nézés aktusán túl azonban egységbe vonja az alakokat a gyöngyházszerűkék egységesítő tónusa is, melyből mégis kitűnnek az asszonyok kék és rózsaszín blúzai, valamint (a gyermeki ártatlanság toposzának jelölőjeként) a gyerekek fehér öltözete és a háttérben társalkodó előkelő hölgyek egyikének élénkpiros felsőruházata.

Ferenczy Károly: Plakátok előtt.
1891; olaj, vászon, 90 x 90,5 cm.
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

<https://mng.hu/mutargyak/plakatumok-elott/> [2020.04.16.]

A kép három háromfős csoportra tagolódik: a háttéri úriasszonyok, az előtéri munkásasszonyok csoportjára a kislánnyal, valamint a csendőrökére a mezítlábas munkásfiúval, aki a kép (a társadalom?) peremére került. Előbbiek kivételével a szereplők nem lépnek egymással interakcióba, egymás mellé rendelten állnak a plakátok előtt. Az egyik asszony rendezett hajvisellete, kontya, a másik kötője és fejkendője önuralomról és szorgalomról árulkodik. A kötő egyúttal a parasztasszonyi titoktartás erényére utal, hiszen úgy tartották, a nagy kötő azért volt előttük, hogy eltakarják vele a bajokat, (Jávor 2000, 632–633) így egyszersem az érzelmek és indulatok csendes hordozására, a hallgatag beletörődés, a szótlanság erkölcsi kódjára utal e motívum. (Jávor 2000, 612; Nagy 1998, 52–66) A főköttős asszony kezében összefogott kosárka – a termékenység (befogadás) motívumán keresztül (Pál és Újvári 2001) – szintén utal az asszonyéletet jellemző szótlán elfogadás (a negatív identitás) működésére. (Bourdieu 2000, 41) A fiatal lány kezét fogó kislány a

messzeségbe réved, képzeletben távol jár – ezzel Ferenczy közvetlenül utal a képzeletnek a gyermeklétben betöltött szerepére.

Szembeötlő így a háttérben álló asszonyok élénk társalgása, s mint ruházatuk eleven színei tanúsítják: színes, változatos témákról lehet szó, a köztük lévő térbeli távolság pedig jelzi térigényüket és távolságtartó attitűdjüket az előtéri alakok közvetlenségével szemben. Végül az előtéri fiú test- és kéztartása hanyagságról árulkodik, zsebre dugott bal keze azonban utalhat titkolni valóra vagy szégyenre is. Oldalán csendőrök állnak, akik szintén a plakátokat nézik, de az egyik tiszt csípőre tett keze tettekkészségét jelzi. A háttérben lakó- és gyárépületek magasodnak az alakok fölé, jelezve a modernizáció és urbanizáció folyamatát.

A *Kódbálókhoz* és a *Plakátnézőkhöz* hasonlóan állapotszerű megjelenítésmód jellemzi az 1891-ben keletkezett *Kertészek* című festményt is, melynek két ceruzarajz tanulmánya is ismert. A mű kamasz modellje egy világos színekkel jellemzett, levegős tanulmányon is feltűnik, mégpedig a *Kertészfiú* című darabon, a férfialakkal pedig a *Virágot öntöző kertész* című alkotáson találkozhatunk. (Genthon 1979, 11)

Ferenczy Károly: *Kertészek*.
1891; olaj, vászon, 134,5 x 155 cm.
Magyar Nemzeti Galéria.

Képzőművészet Magyarországon.
https://www.hung-art.hu/frames.html?f/ferenc_k/muvek/1/feren104.html [2020.04.16.]

A szilárd képi rend által áthatott kompozíció (Sármány-Parsons 2008, 18) a művész gyengéd fény-árny játékkal jellemzi a téri formákat, melyek ez által válnak jelenvalóvá és súlyossá. Megvilágítása, színhangulata, áttekinthető

szerkezete a finom naturalizmusához sorolja a Jules Bastien-Lepage mintájára gyöngyházzsürke tónusokban tartott képet. A tompított kolorittal jellemzett, a világos és sötét színek egyensúlyára építő, dekoratív kompozíción cselekvés közben bontakozik ki ugyan a karakteresen előrajzolódó figurák világosan értelmezhető csoportja, ám a már-már statikusan egymás mellé helyezett alakok mozdulatai mintha egyetlen pillanatba merevednének, súlyosan, kérlelhetetlenül. A mű mentes az elbeszélő jellegtől, csak a szükséges motívumok szerepelnek rajta, a tér szűkre zárása is a cselekménymentesség, az állapotszerűség irányába hat. Az alakok a hétköznapisága ellenére is sejtelmes, izolált mikro-milőben lettek elhelyezve, (Sármány-Parsons 2008, 14) a kihűlt, „steril” világukat egzisztenciális kiüresedés járja át.

Az idős férfi egy növényt helyez a cserépbe, míg a mellette álló fiúgyermek (feltehetően betanítás alatt álló kertészinas) öntözéssel asszisztál munkájához, noha talán pillanatnyi mélaságánál fogva csurog épp a víz kannájából a földre. Eszünkbe juthat például Nicolas Maes *A lusta szolgálynő* című képe, melyen ugyancsak a restség és hanyagság motívuma a meghatározó. (Lásd: Schneider é. n.) A homogén háttér nagy részét a világos árnyalatú fal tölti ki, a félig elfüggönyözött ablakon keresztül pedig rálátunk a szentendrei épített környezetre (házak sorára), de mintha ez a látképrészlet is valamiképp az ábrázoltak lélek- és létállapotát juttatná kifejezésre. Az előző képekhez hasonlóan – Ferenczy Valér beszámolóiból kiindulva – minden okunk megvan feltételezni, hogy a francia naturalizmus mintájára ez a mű is fotográfia alapján készült, s ez részben – túl a naturalista képideálon – megmagyarázza a mű merev, állapotszerű voltát is. (Sármány-Parsons 2008, 18)

Fürdőző fiúk aktjai a nagybányai korszakból és a gyermekközpontú ábrázolás más példái

Miután Ferenczy elhagyta Szentendrét, Münchenbe költözött családjával, (Sármány-Parsons 2008, 20) s csak 1896 tavaszán csatlakozott a nagybányaiakhoz. (Németh 1981, 262–263) A nagybányaikkal összekötötte őt a hasonló társadalmi hovatartozás, így a hasonló szellemű nevelés, következésképp a rokon szellemi-etikai karakter, ugyanis egytől egyig a magyar úri középosztály leszármazottai voltak, hivatalnokok és birtokosok gyermekei, jelenté-

kenyebb vagyon nélkül. (Réti 1994, 49). Ez a származás rányomta bélyegét művészetükre is, hiszen ha találunk is életképeket az életművekben, azok mentesek a paraszti zsánerrealizmus vagy a Fényes-féle szociálisan érzékeny meditatív paraszti állapotképek alkotói attitűdjétől. Ferenczy felfogásának szerves részét képezte a *l'art pour l'art* szemlélet is, ezért került a politikai vagy szociális kérdéseket, illetve a társadalom perifériájára kerültekről szóló irodalmat (így Zolát – lásd: Ferenczy 1934, 111). Ugyanakkor szívesen olvasta a Goncourt-fivérek, Huysmanst, Verlaine és Baudelaire verseit. Utóbbi természetszemlélete (lásd: *Kapcsolatok*) – ember és természet harmonikus kapcsolatának hangsúlyozása okán – Ferenczy képein szintén felismerhető. (Ferenczy 1934, 87, 102–108; Petrovics 1922, 32)³

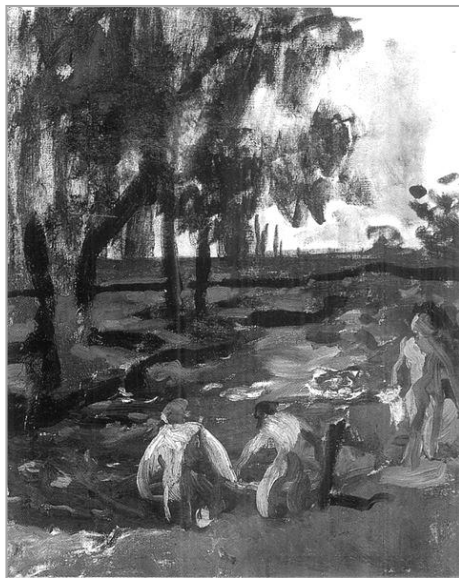
Képeiről nagybányai tartózkodásától fogva eltűntek a lokális színek, és a bevett ikonográfiai sablonoktól, a kompozíciós sémáktól is megszabadult, (Szinyei Merse 1996, 78) de továbbra is felismerhetők piktúrájában a müncheni naturalizmus és szimbolizmus jegyei. (Szabó 1993, 21) Műveit fokozott színhasználat és zárt kompozíció jellemzi, egyfajta, a látvány lényegi elemeit nagy színfoltokba összevonó, összefoglaló-szintetizáló előadásmód, egyúttal egy új, stilizáló, lírai jellegű naturalizmus, Ferenczy szavaival élve: „kolorisztikus naturalizmus szintetikus alapon”. (Sármány-Parsons 2008, 50)

A fény és a szín viszonyának kutatása, a napfény és a levegő atmoszférikus hatásának problémája, ezzel összefüggésben az ember és táj kapcsolatának elemzése érdekelte. (Murádin 1994, 26) Ferenczy Károly művészetében a téma egyre inkább elvesztette jelentőségét, hiszen műveivel elsősorban kellemes vizuális érzetet kívánt kiváltani, a tiszta látványfestés megvalósítására törekedve, (Réti 1994, 80) és a kép egész felületén eloszló, közömbös világítás következtében minden alakja azonos hangsúllyal jelenik meg. (Réti 1994, 81) Az ember és a természet egymással szimbiózisban tárul elénk, így a tájait áthatja valamilyen „sejtelemszerűen megélt istenélmény, mely révén

³ Ferenczy számára alapvető volt, hogy „a festők olvasnak”, (Ferenczy 1934, 87) s ő maga valóban roppant olvasott művész volt. Szerette az orosz írókat (pl. Tolsztojt, Goncsarovot), olvasta Ibsent, Strindberget, Goethe *Faustját*, Thomas Mannt (pl. *Nagy Frigyes-tanulmány, Varázshegy*), Anatole France-t, számos filozófiai művet (Spencer kivonata, Schwegler, Marryat, Echtermayer, Montaigne, Diderot, Voltaire, Rousseau: *Vallomások*), ugyanakkor például nem kedvelte Ady Endrét. (Ferenczy 1934, 102–108; Petrovics 1922, 32)

kifejezésre juthat „a mindennapiban testet öltő áhítat” is. (Lásd: Szabadi 1996, 128–131)

Alak és táj egységbe olvadásának lehetünk szemtanúi Ferenczy fürdőző fiúkat bemutató jelenetein, melyeken a gyermek már-már a táj szerves részévé válik, a fürdés mozzanatán keresztül pedig mintegy rituálisan is újra egyesül a természettel. *Nyár* című vázlatán (más címen: *Fürdő fiúk*, 1902) a napsütötte tájban készül fürdőt venni három fiú, közülük két, háttal ábrázolt gyermek egymás kezét fogva merészkedik a folyóba, a jobboldali egy fatörzsben talál fogódzót, a harmadik, szemből ábrázolt alak pedig pusztán álldogál, szemlélve társait. Érvényesül itt Ferenczy összefoglaló, az összetartozó elemeket egy színfoltba összevonó szemléletmódja is, ugyanakkor a kompozíción szigorú szerkesztési elvek jutnak kifejezésre: az elő-, a közép- és a háttér egymástól jól elkülöníthető, ezáltal adva egyfajta klasszikus ihletésű nyugalmat a műnek. Az alakok fölé magasodó fák fenséges látványa és a képen feltáruló messzi tájrészletek érzékeltetik a táj erejét és méltóságát, s e bukolikus hangú festményt szemlélve olyan érzésünk támad, mintha a parányi emberalakokat a természet magába fogadná.

Ferenczy Károly: Nyár (Fürdő fiúk) – vázlat, 1902; olaj, vászon. 70 x 56 cm.

*Kaposvár, Rippl-Rónai Ödön gyűjtemény.
Horváth szerk., 2002, 124.*

Mintha a természet harmóniája hatná át e figurákat, akik egészen átengedik magukat annak a törekvésnek, hogy újra átélhessék azt a szerves kapcsolatot, mely őket természeti mibenlétüknél fogva a „nagy egészhez” fűzi. A mű tehát azt az érzékeny pillanatot ragadja meg, amikor az ember (a gyermek)

visszatalálhat a természet világába, ahhoz hasonlóan, ahogy azt a festő által kedvelt Charles Baudelaire *Kapcsolatok* című versében olvashatjuk: „Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok, [...] melyek a végtelen kapuit nyitogatják, [...] test s lélek mámora zeng bennük ég felé”. (Baudelaire 1967, 18)

A kép terét egészen betölti a semleges, szórt fény, melynek köszönhetően a figurák ugyanolyan hangsúlyos szereplői a műnek, mint annak többi természeti eleme. Ugyanakkor a természetes fény reflexeinek, a megvilágítás jelenségeinek rögzítését Ferenczy pusztán eszköznek tekintette egy, az ember és a természet szimbiózisát hirdető, panteisztikus természetélménytől átítatott bensőséges festői szemléletmód érvényesítéséhez, rámutatva egy, a pillanatnyi mögött húzódó univerzális rendnek a sejtelemszerű működésére. (Genthon 1953, 8) Egyfajta transzcendens erő van jelen tehát a képen, mely a természettel egyetemben átszellemített módon megjelenített alakokat „a földi és a földön túli régiók mezsgyéjén lebegteti”, (Szabadi 2005, 128) így kapcsolódik össze Ferenczynél a mindennapi és az áhítat. A nyári napfény extázisában lubickoló fiúgyermek voltaképpen beavatási jelenet szereplői. A víz mint az újjászületés szimbóluma (Támba 2017b, 18–42) a felnőtté válás közegét adja, így a fürdés a természethez való visszatérés aktusa.

Korábban merőben szokatlan jelenség volt a mezítelen gyermekek ábrázolása, ám ekkortájt Wilhelm von Gloede fotográfus, a festők közül pedig Christian Landenberger (*Fürdő fiúk*, 1913),⁴ Edvard Munch (*Fürdő fiúk*),⁵ Paul Gauguin (*Fürdő fiúk Bretonban*, 1888)⁶ életművében egyaránt találunk ilyen aktokat; Max Liebermann oeuvre-je pedig valósággal bővelkedik az efféle tematikájú alkotásokban. Ám Liebermann nem törekszik képein a lényegmegragadásra, s a gyermekkor jelenbéli örömeinek tobzódását érzékelteti, a gyermeki önfeledtség szabad áramlásának és az önkibontakoztatás folyamatának utat adó, a gyermeki öntevékenység elfogadására buzdító korabeli gyermekség-narratíva közvetítésének szándékával együtt, Ferenczy viszont

⁴ A kép forrása: Kunstfüralle.

[https://www.kunst-fur-alle.de/english/fine-art/artist/image/christian-landenberger/20643/1/137213/bathing-boys-\(dingelsdorf\)-ii/index.htm](https://www.kunst-fur-alle.de/english/fine-art/artist/image/christian-landenberger/20643/1/137213/bathing-boys-(dingelsdorf)-ii/index.htm) (2020. 04. 20.)

⁵ A kép forrása: Painting Star. <https://www.paintingstar.com/edvard-munch-bathing-boys-s175350.html> (2020. 04. 20.)

⁶ A kép forrása: Amazon.com. <https://www.amazon.com/Breton-Bathing-Poster-Print-Gauguin/dp/B00725TVUQ> (2020. 04. 20.)

nem a történetek hadát sorakoztatja fel, hanem lényegmegragadó és meditatív hangú állapotképet fest, melyen az emberi lét fontos aktusát, a természettel való azonosulás élményét kívánja megragadni.

Ám ahogy Liebermannál, úgy Ferenczynél is érzékelhető az életreform-mozgalom hatása (képeiken a megújulás rítusaként realizálódó fürdés révén a gyermekkor mintha csak a spirituális-társadalmi megújulás kizárólagos forrása volna). Miután e korban elsősorban gyermekek szerepelnek fürdést, fürdőzést ábrázoló alkotásokon, s mivel a fürdés mint az újjászületés aktusa valóban a természethez való visszatérés kulcsmotívuma, elmondható, hogy a korszak művészetében a gyermek a paradicsomi őállapot teljességéhez való visszatérés garanciájaként jelenik meg, a szellemi-spirituális megújulás potenciáljának kizárólagos letéteményeseként.

Ferenczy Károly alkotása tehát már az életreform-mozgalom alapmotívumait, emberszemléleti mintázatait hordozza magában: a cselekmény magva a természetbe való beavatás mozzanata a megújulást jelképező fürdés révén. Az urbanizált, technicizált világból menekülő ember számára az életreform mutatott utat. A természetéből, biológiai funkcióiból, ösztönháztartásából fakadó késztetések egészséges kielégítésére alkalmat kínáló új tevékenységformákat, sőt életprogramokat, életmódot javasolt a századforduló embere számára. Ekkortájt kezd szabad utat kapni a testkultúra és a testmozgás; a kirándulás, a természetbúvárkodás, a kerékpározás, a fürdőzés: általában a természettel való azonosulásra alkalmat adó különböző tevékenységformák a polgári kötöttségek alóli felszabadulás, egyszersmind a természethez való visszatérés lehetőségét nyújtották az embereknek, a spirituális-lelki, illetve a társadalmi megújulás perspektíváját kínálva ezzel. (Németh 2013, 18)

Nem csoda, hogy Ferenczy nagy érzékenységgel fordult az emberi test és szellem felszabadításának toposza felé, hiszen saját maga – mint arról Valér fia beszámol – igencsak megelőzte korát a testkultúra művelésében. A festő, aki kerékpározott, gyalogolt, bokszt, teniszezett és korcsolyázott, őszintén csodálta a természetet, különösen a nagybányai tájat, (Ferenczy 1934, 11–12) mély érdeklődéssel fordult a természet tüneményeinek megörökítése – ezen belül annak a pillanatnak a megragadása – felé, amikor az ember önmagára talál a természet öln.

Ez a mozzanat jelenik meg az *Esti Fürdés* című festményen is (más címen: *Fürdő ifjak*, 1906),⁷ amelyen szűk kivágatú térben látunk két fiúgyermeket, amint fürödni készülnek az Izvora növényzetben gazdag partszakaszán. A festő itt is egy esetlegesen kimetszett töredékébe sűrítette bele a természet gazdagságát, (Szabadi 2005, 133) mellyel a két fiúgyermek meghitt, harmonikus kapcsolatba kerül. Ezen a „harsány napfénytől” kivilágosított vásznon (Szabadi 2005, 134) élénk színek uralkodnak, az árnyékok is igen gazdagok színárnyalatokban, a levelek, lombok és más táji részletek pedig nagy részletező kedvvel, s mégis olyan sejtelmesen lettek megfestve, (Szabadi 2005, 135) mintha valamiféle univerzális rend nyilatkozna meg azokban. A verőfényes tájba ágyazott kettős aktot és a természetet semleges, szórt fény járja át, így minden látványelemre azonos hangsúly kerül, ez által teremtve meg az alakok és a környezet összhangját. Ferenczynek e képen is sejteni véljük a titkok szintjén hagyott kozmikus, „isteni” rendezőelvet, mely a látványelemek és alakok lágy egymásba olvadása révén nyilvánul meg.

A plasztikusan megformált testidomok a görög szobrászat formáit idézik – miként a jobboldali, fehér ruhadarabot tartó fiúnak a Belvederei Apollónt (vagy épp az Apoxüomenoszt) idéző póza –, de eszünkbe juthat Ferenczy *Fürdés előtt* című műve (1904) is, melyen immár egy felnőtt férfi készül fürdéshez. E szoborszerű figurák révén azonban megidéződnek Kernstok fiúaktjai is, ám azoknál az ideálkép-jelleg jóval erőteljesebb, s azok archaikus (ó-egyiptomi, archaikus görög) eredetével szemben (Támba 2019, 121–154) Ferenczy jóval elevenebb mozgásfázisokat rögzít, még ha kissé kimerevítve is. Ugyanakkor mindketten olvasták Spencer munkáit (pontosabban Ferenczy csak kivonatokban – lásd: Ferenczy 1934, 102–108.; Petrovics 1922, 32), s ezért nem meglepő, ha mindkettejük képein érzékeljük az evolúcionizmus emberszemléletének hatását, mely mindenekelőtt az ember természeti meghatározottságának hangsúlyozásában jut kifejezésre.

A két fiút a környezete határozza meg: a növényzetben gazdag partszakasz; s a növények életgazdagságának képzete révén kihangsúlyozódik az életerő növekedésének képzete, összefüggésben egyéni akaratánál, érdeklő-

⁷ A képet a művész unokatestvérének, dr. Fialka Gusztávnak ajándékozta 1910 táján, tőle az özvegye, később a leánya, Fialka Gabriella örökölte meg, majd pedig annak unokája. Sárközy Szabolcs (Kieselbach, é. n.).

désénél, cselekvő-, képzelő- és teremtő erejénél fogva definiált, a civilizációs sallangoktól meg nem rontott gyermek képzetével. (Varga 2006, 103; Vincze 2014, 197) A fiatalság és a növények természetének párhuzamba állítása révén a gyermeki fejlődés, növekedés jelentőségére kerül a hangsúly.

Hasonló kontextusban jelenik meg a gyermek Ferenczy hét évvel később készült képén (*Tájkép fürdőzővel*, 1913), mely egy magányos fiút ábrázol, aki izgága, tétova mozdulatokkal magasodik a sodródó folyó fölé a szűk kivágatú képtérben, annak bal szélére szorulva. A gyermek nem válik el természeti környezetétől, hanem annak a részévé válik, miként Fényes Adolf hasonló témájú képein (*Tóparton; Gyerekek a folyóparton*). S ugyanez mondható el Ferenczy többi fürdőző-jelenetéről is.

A gyermek természeti meghatározottsága együtt járt az ekkor már terjedőben lévő gyermektanulmányi szólammal, miszerint a gyermekkor az élet univerzális törvényeinek alárendelt ösztönélet, a teremtő életakarat határozza meg, (Deák 2000, 122) mely megköveteli a gyermekkor felszabadítását egy, az ösztöntartományokat mozgósító megismerést lehetővé tevő nevelés-felfogás javára. (Simonfi 2011, 129) A Rousseau nyomán újraéledő gyermekkép – a fentiekhez hasonló létmotívumainál fogva – lett Nietzsche számára is az ember fölötti ember mintája. (Sáska 2011, 19) Ennek a pedagógiai eszmetörténeti fordulópontnak a sajátos dokumentumaiként értékelhetők így Ferenczy Károly fürdő gyermekeket ábrázoló aktjai is, melyeken a gyermek mintegy az emberiség megújulásának szimbólumaként jelenik meg.

A gyermekközpontúság mozzanatát véljük felfedezni a *Szentbeszéd a hegyen* című festményen (más címén: *Hegyi beszéd*, 1896) is, melyen föltűnik a művész fia, Valér is a kép szélén ülő fiúgyermek alakjában. A szemléletében Ernest Renant követő Fritz von Uhdéhez hasonlóan Ferenczy korabeli társadalmi környezetben, egyszerű munkások, parasztok és polgárok körében jelenítette meg Jézust, elhozva Őt kora emberei közé, s megmutatva, hogy Jézus igéi minden korszakban egyaránt érvényesek, jelenvalóak.

Ferenczyt néhol agnosztikusnak, néhol ateistának tartották, mégis nagy kedvvel örökölte meg a Biblia történeteit (*Három királyok*) és jelen esetben az evangéliumokban megelevenített beszédeket. A festményen ugyanakkor az „Engedjétek hozzám jönni a kisgyermeket” igéje (Márk 10:14) is megelevenedik (Fritz von Uhde *Engedjétek hozzám a kisdedeket!* című képéhez hasonlóan), hiszen a Jézus köré gyűlt sokaságban kisgyermeket is látunk, felhívva

a figyelmet a gyermekek ártatlanságáról és a felnőttek képmutatásáról szóló evangéliumi passzusra. Ugyanakkor Ferenczy nagybányai korszakának első nagyméretű, sokalakos, bibliai témájú képén a tárgy pusztán ürügy, a hangsúly a tájábrázoláson van, az elbeszélés, az emberábrázolás alárendelődik a természetnek, s figuráit nagyvonalú, összegző előadásmódban kelti életre.

Ferenczy Károly:
A hegyi beszéd I., 1896;
olaj, vászon, 135 x 201 cm.

Magyar Nemzeti Galéria.
<https://mng.hu/mutargyak/a-hegyi-beszed-i/> (2020. 04. 16.)

A gyermekközpontúság mozzanata jelenik meg a *Tavaszi táj a Virág-heggyel* című képen (1898). A kissé borongós, meditatív hangvétellű, dekoratív hatású festményen egy kisfiú parányi alakját láthatjuk a hatalmas tájba szervezve, akárcsak Tornyai János *Tanya* című képén. (Támba 2014, 30) A gyermeket övező, a téli tetszhalálból ébredező táj a magány és a mélabú elégikus hangulatát árasztja, míg a fatörzseken üldögélő fiúcska háttal ábrázolt alakja a természet újjáéledésének szimbólumává is válik ezen a monumentális hatású alakos tájképen. A kontempláció igényét magában hordozó gyermek mármár eggyé válik a tájjal, költőien fejezve ki valamiféle egyetemes érvényű, melankolikus létélményt, a folytonos elmúlás és újjászületés élménye fölött érzett rezignációt, amit a kép csak a sejtelmek szintjén tesz érzékelhetővé.

A gyermekkor így válik az újjászületés, a megújulás ígéretét hordozó életszakasszá, a megújulás jelentéskörétől azonban itt elválaszthatatlannak tetszik a magány, az elszigeteltség képze, valamint a hátat fordítás mozzanata révén egyfajta idegenség-érzet. Végül a gyermek lényén érződik a monoton, kérlelhetetlen paraszti életrendből fakadó sors terhe, illetve a szegénységből következő megfáradtság is.

Leánygyermek-ábrázolások Ferenczy Károly festészetében

A korábban tárgyalt fürdőjelenetekhez képest a gyermek és természet más-fajta kapcsolatát mutatja a *Majális* (más címén: *Nyári nap*, 1906), melyen néhány aprócska leánygyermeket látunk óvónőktől kísérve. Ez a kép eszünkbe juttatja Albert Anker *Vasárnapi sétáját*, ahol szintén a pedagógus (tanítónő) kíséri a gyerekcsoportot a kellemes tavaszi időben. Ez a határozottan tagolt, világos kompozíció ékes példa a foltfestés és a dekoratív hatás közötti összhang megteremtésére.

E verőfényes tavaszi jeleneten a természet zöldje a gyermekkor átmeneti voltát jelöli, de utal az életerő és növekedés mozzanatára is, melyen keresztül itt – összhangban a kor gyermektanulmányi retorikájával – a gyermeki fejlődés toposza (és vélhetően a művész felfogása) jut kifejezésre. A fehér orgonák talán az anyai táplálás bőségére utalnak, illetve az anyai oltalmazás-védelmézés mozzanatát jelölik.

Ferenczy Károly: *Majális*
(*Nyári nap*), 1906; olaj, vászon,
105 x 104 cm. Budapest, Magyar
Nemzeti Galéria.

<https://mng.hu/mutargyak/majalis-nyari-nap/> (2020. 04. 16.)

A gyermekalakok azonban már korántsem olyan szervesen illeszkednek a tájba, mint a fürdőzőjelenetek figurái, sőt, a leánykák fehér ruhái (mint a felnőtt társadalom felől érkező ártatlanság-toposzt kifejező jelképes ruhadarabok) kissé idegen elemként ékelődnek a tájba, mintha csak angyalok haladnának át rajta. A kép – különösen a fürdőzőképekkel együtt – hűségesen

dokumentálja, hogy a leánygyermek életének konzerválása erőteljes tendencia volt e korban is, így alakja aligha jelenhetett meg az új, életreform ihletésű, növekedéselvű gyermekségretorika hordozójaként. Miként a kor más alkotóinál is láthatjuk (pl. Czóbel, Berény, Czigány, Koszta stb.) a leánygyermek fokozott mértékben képviselte a közösség erkölcsét az ábrázolásokon is.

Ehhez hasonló megállapításra juthatunk Ferenczy Károly *Leány kakassal* (más címén: *A kedvenc*, 1902) műve kapcsán is, mely tipikus szegényparaszti életkép, s létmotívumai alapvetően a szegényparaszti leánygyermek ábrázolásának típusos kellékei, különösképp a kosár és a kakas. A leány úgy tartja

kezében a levágásra szánt jószágot, mint a házikedvencét, a szíve egészen hozzánőtt. Ugyanakkor a mű szimbolikus értelmezése szerint a leánygyermek a saját sorsa fölött érez bánatot, hiszen a kakas értelmezhető a lányra váró későbbi sors szimbólumaként, szerep-predesztinációra utaló motívumként.

Ferenczy Károly: Leány kakassal (A kedvenc), 1902.

A kép forrása: Ferenczy-blog
(az oldalt csak a „meghívottak” látogathatják).
<https://www.blogger.com/blogin.g?blogspotURL=https://ferenczy-mng.blogspot.com/> (2019. 03. 17.)

A leánygyermek sorsának végzetességét jelöli a kép jelentésterébe olvasható levágás képzete, különösen a siratás mozzanata révén. A kakas (sajátos parasztleányi létmotívum) utal továbbá olyan, a leánygyermek lényében érlelődő tulajdonságokra, mint az alázatosság, alávetettség, szemérmesség, szégyellőség, visszafogottság, hallgatagság, jószág. S megjelenik a termékenység motívuma, nemcsak a jószág, de a kosár alakja révén is – ezzel ugyancsak előrelátva a hallgatagságra és beletörődésre ítéltetett leánygyermekre váró későbbi asszony- és anyasors minden terhére. Hiszen a kosár a passzivitás, a termékenység, a befogadás motívumán keresztül a parasztasszonyi beletörődés és elfogadás elvárt magatartás-repeortárját vetíti előre, a szótlanság

erényét. Összességében kedves hangú, a tárgy tekintetében figyelmes kép ez, mely nem annyira a részleteknél, hanem az élmény lényegénél fogva ragadja meg a közvetíteni kívánt leánygyermeki élménytöredéket.

Ferenczy parasztmadonnái

A gyermekközpontúság mozzanata domináns Ferenczy proletár madonna-típusú ábrázolásain is, melyek egyike az *Anyja gyermekével I.* (1912). A képet kiállították az Ernst-Múzeumban, majd Münchenben I. osztályú aranyérmet kapott. Roppant zárt, egyszersmind természetesen ható kompozícióról van szó, mely a maga egyszerűségében kíván hatni: rajzában szabadabb, mint pl. a *Testvérek* csoportképe (1911), tartalmában bensőséges. (Réti 1994, 82)

A festmény egy édesanyát ábrázol, térdén a kisdeddal, aki mintha a kis Jézus figurájának profán változata volna. Az anyja térdén ringatott gyermek a társadalmi megújulásba vetett hit jelképe, a parasztasszony az ártatlanság szimbólumaként oltalmazza gyermekét, akinek fehér ruhája önmagában is a tisztaságot, érintetlenséget, büntelenséget és a megújulásra való lehetőséget idézi. Az anya úgy tekint a gyermekére, mintha egy személyben testesítené meg a megváltást a föld összes bűnének terhétől és saját életének a fájdalmaiktól. A gyermek így a boldog reménység szimbóluma, kifejezi a lélek nyugalmát is – áldás és ajándék: Isten ajándéka. (Pál és Újvári 2001).

*Ferenczy Károly: Anyja gyermekével I.,
1912; olaj, vászon. OSZK.*

<http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=85606>
(2020. 04. 16.)

A kép a paraszt- és munkásréteget idézi meg, dekoratív módon fejezve ki a fehér fejkendő, fiatal proletáranya hallgatólag lényéből áradó gyengédséget, odaadást és alázatosságot. A semleges, sötét háttérből tiszta körvonalakkal

bontakoznak ki a plasztikus tömegek, illetve az édesanya ruháinak színfoltjai a határozottság és a nyugalom hatását adják. Ferenczy e művén „az anyai szeretet melegségét hibátlanul tükrözteti”, (Genthon 1970, 461–462) s ebben rokonságot mutat Fényes Adolf hasonló tárgyú műveivel (pl. *Család*, 1898; *Anyá*, 1901). Fényes Adolf és Ferenczy Károly képein egyaránt könnyű felfedezni a *Maria lactans* és az *Eleuszaikon* típus olyan tulajdonságait, mint az emberi melegség, szeretet, gondoskodás, együttérzés és oltalmazás mozzanatát. Ferenczy alakjai (Fényes *Anyá* című képének figuráihoz hasonlóan) felidézik a megváltás képzetkörét, hiszen a drámai mozzanatok révén a gyermek már-már áldozatszerűvé, sorsának kiszolgáltatott lényvé válik. Ám itt a szenvedés földi dimenziókat ölt: a megváltás elmarad, de az élet továbböröklődik, s talán (a kisdeden keresztül) van esély a társadalmi megújulásra. Az itt látható madonna-típus távoli előképének tekinthető Luca Cambiaso (1527–1585) *Madonnája*, hiszen itt már az alakok egyszerűsége, a szegénység ábrázolása, az emberi melegség, a drámaiság és a naturalisztikus felfogás a meghatározó, (Barátság 2009, 6288–6290) akárcsak Ferenczy képe.

A szegényparaszti élet iránti érdeklődés okán e mű visszaidézi az 1899-ben festett *Hazatérő favágók* című képet, (Genthon 1970, 461–462) akár a szintén 1912-ből való *Anyá gyermekével IV.*, melyen egy szegény fiatalasszony ezúttal fekvő gyermekét tartja ölében. A dekoratív hatású kompozíción a művész „az anyai szeretet melegségét hibátlanul tükrözteti”. (Genthon 1970, 461–462) Hét évvel korábban, 1905-ből is ismerünk egy hasonló kompozíciót (*Anyá gyermekével*), melyen azonban az anya és immár idősebb gyermeke egymással szemben ülnek, beszélgetnek, s az asszony a női passzivitás, befogadás és beletörődés jelölőjeként fogja két kezében a kosarát.

Összegzés

Írásomban Ferenczy Károly gyermekábrázolásainak elemzésére vállalkoztam, a szentendrei periódus életképi eredetű állapotképeitől a nagybányai korszak fürdőzőaktjain keresztül a későbbi évek proletármadonnáival bezáróan, megkísérelve a leánygyermek-ábrázolást meghatározó létmotívumok leírását is. A legtöbb képet a gyermekközpontú narratíva határozza meg: vagy a gyermek és a természet szimbiotikus kapcsolatának megjelenítéséről van szó

(véltetően az életreform-mozgalom által inspirálva), vagy csak egyszerűen középponti alakként jeleníti meg a festő a gyermeket, hangsúlyt helyezve a mikro-rezzenések megjelenítésére. Ez utóbbiról beszélhetünk a *Kődobálók*, a *Kertészek* vagy a *Leány kakassal* című alkotások apropóján. Ferenczy Károly gyermekkor-tárgyú képei igen színes képet mutatnak ugyan, ám mindet a kor gyermektanulmányi mozgalomtól és reformpedagógiai áramlatoktól átható beszédmódjához, gyermekségretorikájához köti az a roppant figyelem, amellyel a művész a megjelenített gyermekek életvilágának, de méginkább lélekállapotának, belső történéseinek rögzítése felé fordult.

Ferenczy hasonló témájú képeinek jelentős anyagát képezik saját gyermekeiről készült festményei és grafikái, melyekről egy későbbi írásomban kívánok áttekintést adni.

IRODALOM

- BAUDELAIRE, Charles (1967): *A romlás virágai*. Magyar Helikon, Bp.
- BOURDIEU, Pierre (2000): *Férfiuralom*. Napvilág Kiadó, Bp.
- DEÁK Gábor (2000): *A magyar gyermektanulmányi mozgalom története I. Fővárosi Pedagógiai Intézet – Magyar Pedagógiai Társaság – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp.*
- FERENCZY Valér (1934): *Ferenczy Károly*. Nyugat, Bp.
- GENTHON István (1953): *Ferenczy Károly*. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp.
- GENTHON István (1970): *A magyar művészet a millenniumtól a Tanácsköztársaságig*. In: DERCSÉNYI Dezső – ZÁDOR Anna (szerk.): *A magyarországi művészet története*. Corvina Kiadó, Bp., 455–462.
- GENTHON István (1979): *Ferenczy Károly*. Corvina Kiadó, Bp.
- GONCOURT, Edmond de (1979): *Előszó a Zemganno-fivérekhez*. In: CZINE Mihály (szerk.): *A naturalizmus*. Gondolat, Bp., 168–171.
- HORVÁTH János, szerk. (2002): *A Rippl-Rónai Ödön Gyűjtemény*. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SOMO_Sk_2002_Rippl/?pg=5&layout=s [2020.04.16.]
- JÁVOR Kata (2000): *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*. In: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Bp., 601–692.
- MÖNKES, Franz J. – KNOERS, Alphons M. (2004): *Fejlődéslélektan*. Urbis Kiadó, Bp.
- MURÁDIN Jenő (1981): *A Ferenczy művészcsalád Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

- MURÁDIN Jenő (1994): *Nagybánya forradalmi*. In: JURECSKÓ László – KISHONTHY Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a nagybányai művészet köréből*. MissionArt Galéria, Miskolc, 25–27.
- NAGY Olga (1998): *A nők szerepe és helyzete a paraszti társadalomban*. In: POZSONY Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. Kolozsvár, 52–66.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_06/pages/004_A_nok_szerpe_es_helyzete.htm (2019. 11. 11.)
- NÉMETH András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Tankönyvkiadó, Bp.
- NÉMETH András (2002): *Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmi*. In: NÉMETH András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Bp., 25–43.
- NÉMETH András (2013): *Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai*. In: NÉMETH András – PIRKA Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat, Bp., 11–54.
- NÉMETH Lajos, szerk. (1981): *Magyar művészet 1890–1919*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÉMETH Regina (2013): *Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe*. *Jog, Állam, Politika*, 2013/3., 81–109.
- NIETZSCHE, Frigyes (1908): *Imigyen szóla Zarathustra*. Grill Károly Kiadói Vállalata – Magyar Elektronikus Könyvtár, Bp.
<http://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.htm> (2018. 11. 10.)
OSZK. <http://dka.oszk.hu>. (2020. 07. 05.)
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit, szerk. (2001): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Bp.
http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm. (2020. 04. 16.)
- PETROVICS Elek (1922): *Ferenczy Károly*. Pantheon, Bp.
- RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*. Kulturtrade Kiadó, Bp.
- RÉVÉSZ Emese (2014): *Fényes Adolf*. Kossuth Kiadó, Bp.
- SÁRMÁNY-PARSONS Ilona (2008): *Ferenczy Károly*. Magyar Nemzeti Galéria – Kossuth, Bp.
- SÁSKA Géza (2011): *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról*. Gondolat Kiadó, Bp.
- SCHNEIDER, Norbert (é. n.): *Művészet és társadalom: a társadalomtörténeti megközelítés*. In: RÉNYI András (szerk.): *Érintkező felület*. (Rényi András honlapja.)
http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=207&Itemid=193. (2018. 11. 01.)
- SIMONFI Zsuzsanna (2011): *Szakraális mozdulat a reformpedagógiában. Az intuíció megjelenítése és értelmezése az Új Iskola pedagógiájában*. In: SANDA István Dániel – SIMONFI Zsuzsanna: *Nevelés a szakralitás dimenziójában*. Gondolat Kiadó, Bp.
- SZABADI Judit (1996): *Ferenczy Károly pályaképe*. In: NAGY Ildikó – IMRE Györgyi (szerk.): *Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 126–157.

- SZABADI Judit (2005): *Realizmus és esztétizmus Ferenczy Károly festészetében*. In: Uő.: *A modernizmus sorskérdései*. Fekete Sas Kiadó, Bp., 125–145.
- SZABÓ Júlia (1993): *Nagybánya és az európai művészeti irányzatok*. In: JURECSKÓ László – KISHONTHY Zsolt (szerk.): *Nagybánya. Nagybányai festészet a neósok fellépésétől 1944-ig*. MissionArt Galéria, Miskolc, 21–33.
- SZINYEI Merse Anna (1996): *A nagybányai festészet plein air előzményei*. In: NAGY Ildikó – IMRE Györgyi (szerk.): *Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 78–95.
- TÁMBA Renátó (2014): *Fiúgyermek-ábrázolás az alföldi festészetben. Valóság*, 2014/7. 10–35.
- TÁMBA Renátó (2017a): *Gyermekkor a vásznon. A dualizmuskori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében*. StormingBrain, Bp.
- TÁMBA Renátó (2017b): *A gyermek a természetben. A fürdés és a víz motívuma a 19. század második felének, illetve a Szolnoki Művésztelep néhány alkotójának gyermekábrázolásain*. *Gyermeknevelés* 2017/1. (Ikonográfia és neveléstörténet), 18–42.
http://gyermeknevelés.tok.elte.hu/17_1_szam/pub/tamba.pdf (2020. 05. 23.)
- TÁMBA Renátó (2019): *Új rend – új ifjúság. Esztétörténeti recepció és gyermekszemlélet Kernstok Károly fiúaktjain*. *Per Aspera Ad Astra* 2019/1., 121–154.
<https://per-aspera.pte.hu/archivum/2019-1-szam-10.html> (2020. 05. 23.)
- VARGA László (2006): *A kisdiednevelés című folyóirat gyermekképe, avagy az engedelmes-ség pedagógiai dilemmái*. *Neveléstörténet*, 2006/1–2.
http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/index.php?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=33&rid=1&id=201/ (2020. 06. 22.)
- VASAS Samu (1993): *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen*. Kráter Kiadó – Colirom Rt., Bp.
- VINCZE Beatrix (2014): *Lesznai Anna művészetpedagógiai koncepciójának helye és szerepe a magyar életreform-mozgalomban*. In: NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla – PIRKA Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat, Bp., 190–213.
- Ferenczy-blog*
<https://www.blogger.com/blogin.g?blogspotURL=https://ferenczy-mng.blogspot.com/>
(2019. 03. 17.)
- Kieselbach Galéria*
<https://www.kieselbach.hu/alkotas/esti-furdes-furdo-ifjak-1906> (2020. 04. 16.)
- Magyar Nemzeti Galéria*
<https://mng.hu/> (2020. 07. 01.)
- Reneszánsz Madonnák randevúja (2009): *Barátság* 2009/6. 6288–6290.

FEKETE CSABA

Kálvin hazánkban

Oláh Róbert: Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon

Szerkesztette: Győri L. János; előszó: Fekete Károly
Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2020.
(*Református Művelődéstörténeti Füzetek, 9*), 128 p.

Negyvenegy szerző félszáz művéből összegyűjtött idézeteket és utalásokat súlyoz a szorgos kutatásból született áttekintő tanulmány. Nagyobb részük hitvitázó munkákban található, mert műfaji sajátosság, hogy ezek nem csak hivatkoztak, hanem idéztek és vitattak. Kérdésük főleg a helyes értelmezés és a tételek támogatására választott bizonyságok hiteles fordítása latinból. Más jellegű munkák mögött is ott húzódnak a külföldi tanulmányúton szerzett és itthon vásárolt kötetek, nagyobb részben Kálvinnak a Biblia egyes könyveit magyarázó kommentárjai és természetesen az *Institutio*. Adódhat a kérdés, hogy akkor miért nem sokkal nagyobb a kimutatható mennyiség?

Sok-sok prédikátorunk könyveinek nem maradt meg a jegyzéke, sem pedig semmiféle kézírata, holott használtak könyveket, hitvallásokat, liturgiákat. Hosszabb életű prédikátorok, akik négyszer prédikáltak hetente, temettek, eskettek, látogattak, fegyelmeztek, félközzsinatokra jártak, legalább öt-tíz kötet jegyzetet, kézíratos fordítást, levelet és önálló munkát írhattak össze, de a szorgosabbak ennek akár a többszörösét. Ámde a könyveikkel együtt minden nyomtalanul odaveszett. Komáromi Csipkés Györgynek sem minden megjelent művéből maradt példány, és a kézíratai nyomtatásban megjelent jegyzékében felsoroltak mind eltűntek; a Károlyi Biblia általa javított változata is már 1678 előtt készen volt, de csak 1717-ben jelent meg.

A megmaradt könyvjegyzékek gyűjtögetése és elemzése mellett a fellelhető példányok (általában több nemzedéken át használt kötetek) is mutatják, hogy a hatás sokkal jobban szétsugárzott, mintsem pontosan fölmérhet-

nénk. Amikor nyugatabbra már elenyészőben volt Kálvin műveinek használata, nálunk kézzől-kézre jártak a kötetek, de ezt korunkban fáradtságos és hosszadalmas munkával sem könnyű adatolni, kamatoztatni.

Az 1536–1936-os évforduló kapcsán Révész Imre megfogalmazta az akkori ismeretek és kutatás szintjén, hogy Melius Juhász Péter életművére alig van kimutatható hatása Kálvinnak.¹ Másként történt a valóságban: 1975 óta tudjuk néhány töredékből, hogy nem csupán ismerte, hanem le is fordította a *Genfi Kátét*, ám saját kátéjában csak nagyon áttételesen érvényesült a hatása.² Révész a kutatás távlati hiányosságaira is utalt. Akkor már volt múltja a Kálvin-életrajzoknak és a kisebb vagy nagyobb művek fordításának, az úttörő méltatások sem hiányoztak.

Oláh Róbert okkal utal erre a kutatástörténeti helyzetre, valamint vázolja, hogy mennyi minden történt azután. Például Ósz Sándor Előd nem csupán Kálvin kötetek százait találta és írta le különféle könyvtárakban.³ Felfedezte, hogy Zilahi István fordította újra 1695-ben a *Genfi Kátét*.⁴ Gyermekeknek alkalmatlan – ezt Kálvin is elismerte –, kezdőknek a Heidelbergi Káté is sok, ezért maradtak a kiskáték. Ezek eleinte Luthert követték, majd a *Heidelbergi Káté* kivonatát (Szenci Molnár Albert fordításában). Mellettük Batizi András és Siderius János kátéja volt használatban. Megjelenésétől ismerték és elismerték a *Heidelbergi Kátét*, de csak 1646-ban, Siderius kátéja mellett iktatták a hazai reformátusság szimbolikus iratai közé.

Hiányosságok voltak és maradtak. Ki gondolná például a mai olvasók közül, hogy a magukat zsoldároshoz nevező magyar reformátusok a genfi zsoldárok Kálvin-korabeli éneklési rendjére sehol nem hivatkoztak? Kálvin

¹ Lásd pl.: RÉVÉSZ Imre (1934): A „kálvinista Róma”: (Két elnevezés története). *Theológiai Szemle*, 1933–1934, 1–108.

² BUCSAY Mihály (1967): *Méliusz theológiája kátéja tükrében*. In: BUCSAY Mihály [et al.], szerk.: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 346–347.

³ Lásd: ÓSZ Sándor Előd (2014): *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben: Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21.) EME, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.

⁴ Lásd: KÁLVIN János (2014): *A Genfi Egyház Kátéja*. (Czeglédy Sándor fordításával, Ósz Sándor Előd tanulmányával, Misztótfalusi Kis Miklós 1695-ös kátéjának hasonmás kiadása; szerk.: HERMÁN M. János – SZOMOR Attila) Partium, Nagyvárád, 125–138.

énekeskönyvi előszava első, de nem teljes fordítását 1939-ben készítette Révész Imre a délvidéki énekeskönyvbe. Hiánytalanul 2003-ban jelent meg először a genfi zsoltárkönyv Bólya József-féle egyszólamú és négyszólamú kiadásában.

Szemléletesek az Oláh Róbert által egymás mellé rendezett, jól válogatott szemelvények; azt cáfolhatatlanul mutatják, hogy 1624 után sem mindig Szenci Molnár magyar fordítását idézték, hanem a teológusaink inkább a saját fordításukat szőtték fejtegetésükbe. Gyermekkoruk óta írtak és olvastak latinul, nem jelentett gondot Kálvin dogmatikai főművének megértése a teológia nemzetközi nyelvén. A fordítás eleve a latinban kevésbé jártas világiaknak készült.

Pósaházi János munkásságának kiemelése is jól megokolható választás. Egyazon táboron belüli összecsapásokra is felhívja a figyelmet a kötet, s bemutatja, hogyan vitázott a Miatyánk liturgiai szerepéről és helyéről Tolnai Dáli János pataki tanár és Váczi P. András szepsi lelkész. Személyeskedésektől és türelmetlenségtől ezek éppen úgy nem mentesek, mint a felekezetek közötti hadakozások. Közös jellemző, hogy meggyőzésre nem sok reménye volt a feleknek, tehát a másik fél lecsepülése, kigúnyolása volt inkább a közvetlen cél, különösen hatalmi helyzetben.

Elődeink ismerték, de nem követték kritikátlanul Kálvin minden megnyilatkozását. Erre legjobb példa az úrvacsorai kenyér használata (Huszár Gál csak kenyeret említett), és az ostya feltétlen elvetése. – Ez Kálvinnál *adiaphoron*. Ellentét volt Kanizsai Pálfi János és Alvinci Péter között emiatt. Mert nálunk már Melius korától nem volt ez a kérdés *adiaphoron*. Nem kizárólag kálvini indíttatású az úrvacsorás szertartás több éves csatározás után megjelent rendje (*Pataki Ágenda*, 1658), ennek fő munkálója Medgyesi Pál és Tolnai Dáli János volt, mert még tovább lépett a kenyér használatánál, követelte a gyakorlat gyökeres megváltoztatását; többek között a régi istenes énekeket is elvetették volna egyes puritánjaink, az öröklött liturgiával együtt. Ez tartós feszültséget okozott.

Árnyaltabb lehet ezután az *Institutio* fordítója, Szenci Molnár Albert megítélése (Nagy László kötete új vonásokat tárt fel).⁵ Azonban P. Vásárhelyi

⁵ NAGY László (1993): *Szenci Molnár Albert: a kutatás új útjai*. (Szemle füzetek, 8). Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár.

Judit a korábban soha nem vizsgált Piscator-féle Bibliával összehasonlítva megállapította, hogy mindez nem Szenci Molnár újíttása volt, hanem a német környezet hatása, amelyet hasznosított, mert ő nem a genfi francia légkörben működött. Nyomatékosítja ezt, hogy a genfi zsoldároknál sem a ma tudományosként alapul veendő francia őskiadásra alapozott, hanem a Lobwasser-féle németre és saját kora német kiadásaira, onnan vette át a kottákat és a módosításokat is. Továbbá kiderült az is, hogy Szenci Molnár vezérfonala az *Institutio* első német fordítása lehetett, és nem kizárólag az 1559-es és későbbi kiadások latinjára figyelt. Ugyanazon herborni-heidelbergi környezetben született meg az 1572-es *Unterweisung*, innen valók Szenci Molnár kiegészítései. Ebben a kérdésben joggal várhatunk további finomításokat.⁶

Kérdezhetjük mi, mai olvasók, hogy a hivatkozók igen gyakran miért másokkal együtt említik Kálvin nevét? A bibliai érvek mellett maga Kálvin is leggyakrabban az egyházatyákat említi, kezdve Ágostonnal. A protestantizmus a pápaság bírálatában szintén az egyházatyák és a korai zsinatok vélekedését választotta. Megmutatták ezen túl Bucsay Mihály, Nagy Barna és Kathona Géza tanulmányai, hogy nálunk Kálvin általában más teológusokkal együtt hatott, így sokszor nem különül el világosan, hogy mi és mennyi sajátosan kálvini egyes kérdések kifejtésében. Az utóbbi évtizedek tanulmányai itt is ígérnek további eredményeket.

Akárcsak a történelmi folyamatok váratlan alakulása, hasonlóan a kutatási irányok, eszmények, történések is sokszor szeszélyesek. Tapasztaltam ezt 1995-ben. A Kálvin-konferencián elmondta Bihari Mihály, a Kálvin-irodalom bibliográfusa, hogy átsiklott a Radnóton és Sárdon tanított *Institution*.⁷ Mondhatjuk, hogy ez nem lehetett kivételes, de sajnos, több példa azóta sem bukkant föl.

⁶ P. VÁSÁRHELYI Judit (2011): *Szenci Molnár Albert Institutio fordításának forrásáról*.

In: G. SZABÓ Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. TtRE Nagy-könyvtára, Debrecen, 188–204.

⁷ FEKETE Csaba (2011): *Kálvin Sárdon és Radnóton: hazai tananyag volt az Institutio 1595-ben*. In: G. SZABÓ Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. TtRE Nagy-könyvtára, Debrecen, 60–115.

Majdnem egy évszázad telt el Révész Imre vélekedése óta. Oláh Róbert könyve (több ugyanezen témakörbe tartozó tanulmány után) ismét lendített egyet a kutatáson. Remélhetőleg nem marad folytatás nélkül. Eddig nem kutatott levelezésekben vagy mellőzött területeken. Például eddig hazai kutatók nem elemezték Kálvinnak az imádságait, amelyek a bibliai könyveket magyarázó egyetemi előadásai előtt elhangzottak. Méltatásunk végén említsük még, hogy Kálvin elismertsége miért nem érvényesült a jelzett mértéken felül?

Történelmi léptékkal látnunk kell, hogy egyházkormányzati és szervezeti kérdésekben annyira különbözött Svájc, Erdély és Magyarország helyzete, hogy szoros követés gyakorlatilag lehetetlen lett volna. Ráadásul megfogalmazott elveit maga Kálvin sem valósíthatta meg Genfben. Van ezen túl a nagy reformátor személyiségének több olyan sajátossága, amely egykönnyen nem intézményesíthető. Kálvin nem volt szokványos gondolkodó a maga korában sem, az egyetemeken ezért tanították az *Institutio* egyszerűsített kivonatát. Ma sem állhat közel az *Institutio*, csupán azokhoz, akik gyakorlottak a Biblia elmélyedt tanulmányozásában, mert Kálvint teljesen meghatározta a Biblia feltétlen tisztelete, főleg Pál apostol teológiája. Tudományos vizsgálódásnak általában nem tartozéka az esztétikai megközelítés, a nyelvi szépség iránti érzékenység. Pedig nem barokk dagályosság Kálvin sorolásokkal teljes mondatfüzéreiinek stilisztikája, himnikus szépprózájának indítéka szintén Pál apostoli leveleinek tartalma és megformálása.

MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA

A néprajzi fotó mint reprezentáció

Berek Sándor: Néprajzi cigány fotográfiák a debreceni Déri Múzeumban
Romológiai Füzetek 3.

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2019.

71 oldal

A szerző a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Romológia Tan-
székének főiskolai docense. A könyv témájának szakavatott ismerője és okta-
tója hosszú évek óta. A bölcsészettudományok területén néprajz és kulturális
antropológiai tudományokban szerzett tudományos fokozatot a cigány/roma
identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásai témában. Kutatá-
sainak központi hipotézise szerint Magyarországon a cigány etnikai alcso-
portok közös identitásának formálódásában a néprajzi diszciplínának prog-
ramszerűen és a kulturális gyakorlatban is döntő szerepe volt. Így irányult a
figyelme annak a vizsgálatára, hogy a néprajzi diszciplínára milyen cigány/
roma reprezentációk voltak jellemzőek, valamint arra, hogy a cigány/roma
identitásnak milyen néprajzi vonatkozásai, összetevői vannak. Kutatási terü-
letei az identitáskonstrukciók és a reprezentációk, a néprajzi és a kulturális
antropológiai diskurzusok, a cigány/roma identitás és a cigány/roma repre-
zentációk diskurzusrendszere.

Az *Előszóból* megtudjuk, hogy a DRHE Romológiai Füzetek kiadványso-
rozatának harmadik darabját tartja kezében az olvasó, amely mind a teoló-
giai, mind a világi szakok hallgatói számára ajánlott, hasznos és érdekes
segédanyag.

A *Bevezetés* szerint a kötet szövege tanulmány formájában már megjelent
korábban az *Ethnographia* folyóiratban, a könyv annak átdolgozott változata,
és arra tesz kísérletet, hogy közelebb hozza az olvasókat a hazai cigány/
roma világhoz, a felhasznált forrásokon keresztül láthatóvá tegye életük
egy-egy részletét, pillanatát. Ebben a Déri Múzeum fotográfiai gyűjtemé-

nyeinek közel egy évszázadot felölelő anyaga segít, ami elsősorban a hajdúsági, bihari és szatmári cigányság mindennapjait örökíti meg a 20. század 50-es és 60-as éveiből. Előbb a néprajzi fotográfiák fogalmát, lényegét írja le, majd a Déri Múzeum cigányokkal/romákkal kapcsolatos néprajzi gyűjteményeit mutatja be, a néprajzi forrásokat térben és időben, illetve tematikus rendszerben öt fejezetben. A szövegben 20 kép kapott helyet.

Az első fejezet a cigányokról készült néprajzi fotográfiák értelmezésének lehetőségeit és kereteit tárgyalja, feltárva annak problémáit, melyek elsősorban a fotográfiák többszörösen kódolt jellegéből származnak. A magyarországi néprajzi, illetve cigány fotográfiákkal, képzőművészeti ábrázolásokkal kapcsolatos megjelenítési módok rekonstruálására Szuhay Péter, valamint Szöllőssy Ágnes és Kovács Éva vállalkoztak. Ebből adódóan előbbi tipológiája inkább a néprajzi, ikonográfiai párhuzamok bemutatását teszi lehetővé, míg az utóbbiak értelmezései főleg a képzőművészeti alkotásokra érvényesek. A fényképek forrásként történő felhasználása többféleképpen értelmezhető, ennek következtében a Déri Múzeum néprajzi cigány fotográfiáinak a kiadványban történő értelmezése a fényképek etnográfiai jellegű olvasatát adja.

A néprajzi fényképezés hazai történetében Fejős Zoltán különböztette meg a néprajzi diszciplína kialakulását megelőző és követő korszakot. Szerinte a néprajzi fotográfiák értelmezésének nehézségei összefüggenek a fotográfálás és magának a fotográfiának a mibenlétével is, így nem mindig lehet a kutató szándékainak megfelelő, zárt diszciplináris jelentésmezőt kialakítani. A fotográfiák empirikus elemzése során felmerülő szempontok és nehézségek érzékeltetésére több elképzelést is részletesen bemutat a szerző, így Gayer Zoltán, Annette Kuhn, Szalma Anna-Mária, Vilém Flusser és Jonathan Crary elméleteit.

A második fejezet a cigány vizuális reprezentációk gyűjteményes rendszerét ismerteti a Déri Múzeumban, melynek különböző gyűjteményeiben fellelhető, cigányokra vonatkozó képi forrásainak többsége néprajzi cigány fotográfia. A Néprajzi Gyűjteményen kívül a Képzőművészeti és a Történeti Gyűjteményben található még cigányokkal kapcsolatos néprajzi fotóanyag. A fejezetben található 1. táblázat összefoglalóan mutatja be a múzeum cigány/roma vizuális reprezentációinak gyűjteményes rendszerét.

A harmadik rész a néprajzi cigány vizuális reprezentációk térbeli rendszerét írja le. A Déri Múzeum néprajzi fotográfiáinak száma pontosan nem határozható meg. Az Archív Fotótár viszonylag kevés, míg a Fotótár közel 28.400 néprajzi felvételt őriz. Ebből 228 fénykép néprajzi, cigányokról készült fotó. Ez tartalmazza azokat a fotográfiákat is, melyeknek csak az adatleírásai maradtak fenn. A legtöbb esetben ismert a fotográfus, a keletkezés éve és helye. A 2. táblázat felvonultatja azokat a településeket, ahol ezek a fotók készültek (a lakóhelyet is, amennyiben ez különbözik a helyszíntől), keletkezési idejüket és az archívum fotográfiáinak, valamint a néprajzi cigány vizuális reprezentációk számát. (Az összeállításban 20 fotográfiai helyszín fordul elő, köztük pl. Debrecen-Haláp, Hajdúhadház, Nádudvar, Pocsaj, Rozsály és Vértes.)

A negyedik egység a néprajzi cigány vizuális reprezentációk időbeli rendszeréről megállapítja, hogy az 1950-es éveket megelőzően nem volt a múzeumban a cigányokról rendszeres fotográfiai gyűjtés. Összesen 11 fénykép kapcsolható a korszak fotográfusaihoz, Kuzmann Leóhoz, Perczel Miklóshoz, Zoltai Lajoshoz, Haranghy Györgyhöz, Ecsedi Istvánhoz és Lükő Gáborhoz.

Az 1950-es évek elején elkezdődött korszaknak több periódusa is elkülöníthető. Az első 1950–51, ekkor 54 fotó készült; a második, átmeneti időszak 1955–57-ig tartott – úgy, hogy 1951 és 1955 között egyetlen kép sem készült. A tényleges dokumentációs szakasz 1957–59 közé tehető, ekkor főleg Béres András készített képeket; s a negyedik periódus egy Halápon készült hosszabb sorozatnak feleltethető meg 1960-ban (46 fotográfia Béres András és Faragó István munkája). Az ötödik nagyobb időbeli egységben több sorozat született: 1961, Rozsály; 1962, Komádi, Pocsaj, Nagyléta; majd az 1964-ben Fülöpön, 1965-ben Hortobágyon és Nádudvaron, illetve az 1966-ban Debrecenben készült képek sorolhatók ide.

Ezek után következik a *Vándorcigányok a Nyírségből* című, Béres András, Iváncsics Nándor és Faragó István által 1960-ban készített kutatási jelentés részletesebb bemutatása – ehhez készült a negyedik periódus képanyaga Debrecen-Halápon. Ennek a fotográfiákkal dokumentált néprajzi kutatásnak a tudományos célja a vándorcigányok életmódjának és az ún. primitív népekkel való párhuzamoknak a tanulmányozása volt.

A megfigyelt közösség tagjai azonban nem voltak vándorcigányok, csupán egy munkafeladatra szerződött alkalmi csoportosulásról volt szó, így az életvitelük nem volt azonos az életmódjukkal, továbbá a primitív népekkel való párhuzamok sem bizonyítottak.

Az ötödik fejezet *A néprajzi cigány vizuális reprezentációk tematikus rendszere* címet viseli, és itt következik azoknak a fényképeknek a jellemzése, melyek a Déri Múzeum Képzőművészeti és Történeti Gyűjteményében találhatók. Előbbi kollekció darabjai annak műtárgyairól készültek, és elsősorban nem a néprajzi, hanem a képzőművészeti értelmezés keretei közé tartoznak (ld. részletesen Szöllősy Ágnes és Kovács Éva műveit).

A Történeti Gyűjtemény fotográfiai anyagának egy része a *Vasárnapi Újságban* 1862–65 között megjelent, cigányokat ábrázoló rajzok fénymásolata. Ezek képzőművészeti alkotások, de egyben néprajzi források is. Erről tanúskodnak az újság hozzájuk fűzött narratívái. Többségük szerzője Jankó János. Szintén nem sorolta be a szerző a tematikus rendszerbe a Helytörténeti, az Iparművészeti, az Irodalmi, a Legújabb kori, illetve a Numizmatikai Gyűjtemény cigányokkal kapcsolatos fotográfiai emlékeit. A néprajzi fotográfia sajátos képi reprezentáció, a múzeumban viszont más képek is előfordulnak, amelyek a múzeumi fényképek külön csoportjába tartoznak.

Az ötödik fejezet három alfejezetre oszlik: *A magyarországi cigányokról készített fotók történeti típusai és a debreceni Déri Múzeum néprajzi cigány fotográfiai ábrázolásai* című alfejezet a cigányokról készített fotográfiai magyarországi történetének és tipológiájának – Szuhay Péter által megalkotott – rendszerét ismerteti. Szuhay rendszere főleg a Néprajzi Múzeum 1993-as kiállításának fotográfiai anyagára épült (1. típus: historizált vadember; 2. és 6. szociofotó; 3. a cigányok munkavilága; 4. a cigányábrázolások politikai törekvései; 5. propagandafotó; 7. antropológiai fotó).

Az ikonográfiai párhuzamok a rendszeres gyűjtés korszakából összesen 87 néprajzi cigány reprezentációt érintettek. A Déri Múzeum cigányokról készült néprajzi fotográfiai anyagából a többi cigány reprezentáció nem helyezhető el ebben az ikonográfiai rendszerben.

A második alfejezet *A debreceni Déri Múzeum cigányokról készült fotográfiaiának néprajzi típusai és tematikus összetétele* címet kapta. Itt a rendelkezésre álló Szuhay-féle fényképgyűjtemény leírásának (Néprajzi Múzeum) elemzése áll a középpontban, ami közel 317.000 felvételt őriz. A néprajzi típusalkotáshoz

a gyűjteményből mintát vettek – a véletlen kiválasztás módszerével –, így a reprezentatív minta végül 634 képből állt.

A fotográfusi technikák közül a beállítás, a megrendezés, a rekonstrukció, a sorozatképzés, az idealizálás, az archaizálás, az egzotikum és a sűrítés bizonyult meghatározó szempontnak, mely végigkövethető a gyűjtemény mintába került darabjain. A szerző ezeket a típusokat kapcsolta össze a Déri Múzeum néprajzi cigány reprezentációival, és mutatta be egyezéseiket, különbségeiket. Az alfejezetet záró 3. táblázatában ennek az utóbbi képanyagnak a tipizálását olvashatjuk, rövid összefoglaló keretben.

A harmadik alfejezet a fotográfusok által használt jelentésadó eljárásokkal foglalkozik, és olyan, hazai és helyi szinten egyaránt népszerű etnográfusok és/vagy fotográfusok nevét és munkáit említi meg, mint Béres András, Faragó István, Iváncsics Nándor, Fekete Gáborné, Varga Gyula, akik mind a debreceni Déri Múzeum elismert munkatársai voltak. A szerző megállapítása szerint a fotográfusokat és a fotografáltakat együttesen is ábrázoló képek, csoportképek arra engednek következtetni, hogy a néprajzi fényképek elkészítése időnként társadalmi és közösségi eseménnyé vált.

Az *Összegzés* állításai arra utalnak, hogy a debreceni Déri Múzeum néprajzi cigány anyagában a fotótípusok arányának alakulásában meghatározó szerepet játszott a fotográfusok és az etnográfusok individuális tudományos preferenciája, néprajzi érdeklődése.

Mindezek alapján ajánlom Berek Sándor új kötetét az olvasók figyelmébe.

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek a két világháború között

Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete.

Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon

Szerkesztette: *Hajnáczy Tamás*

Gondolat Kiadó, Budapest, 2019, 354 oldal

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon című könyv három nagyobb részből áll. Az *Előszóból* (Hajnáczy 2019, 9–14)¹ és a *Bevezetés. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon* (15–69) című tanulmányokból, amelyeket Hajnáczy Tamás írt, továbbá egy hat részre tagolódó, tematikusan csoportosított forrásgyűjteményből, (71–342) Hajnáczy Tamás válogatásában, aki a tanulmányok mellett a kötetet is szerkesztette.

Az Előszó

Az *Előszó* szempontokat nyújt a tárgyalt korszak értelmezéséhez, valamint bemutatja a kötet felépítését és a különböző típusokba sorolható forrásokat. „A Horthy-korszakban a hatalom nem alkotta meg központi cigánypolitikáját, ebből kifolyólag az úgynevezett „*cigánykérdés*” teljes mértékben az illetékes minisztériumok és a helyi hatóságok kezébe került”. (9)

Az alapfeladatok és a hatáskörök rendszerének következtében a Belügy-minisztérium, valamint a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium lett meghatározó a cigánypolitika alakításában. Ezen belül az ún. kóborcigányokkal a rendészeti, míg a telepeken élő cigányokkal szemben a közegészségügyi meg-

¹ HAJNÁCZKY Tamás, szerk. (2019): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Bp., 9. (Ismertetésünkben csak az idézett mű oldalszámaira hivatkozunk zárójelben.)

közelítés volt jellemző. (uo.) A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete viszont nem illeszkedett ebbe az általános képbe. Ezt a szervezetet ugyanis támogatta, érdekeiket pedig megvédte a Belügyminisztérium és a főváros vezetése. (10)

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületéről való ismereteink szórványosak, mivel nem maradtak fenn róla levéltári források, viszont a sajtóforrások, a napilapokban és a közlönyökben megjelent cikkek, rendeletek és jegyzőkönyvek lehetőséget adnak az egyesület múltjának a feltárására. (11) Ezek közül különösen fontosnak bizonyultak a szervezet újságjai, a *Magyar Cigányzenészek Lapja* és a *Magyar Cigányzene*, mivel ezekben közölték a közgyűlések jegyzőkönyveit, és a meghatározó személyiségek írásai, állásfoglalásai is itt jelentek meg. (11–12)

A tanulmányok

A *Bevezetés. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon* című hosszabb tanulmány az egyesület történetét mutatja be nyolc nagyobb egységben, a fontosabb eseményekhez és a cigányzenészek világát döntően befolyásoló intézményekhez kapcsolódva.

A *Cigányzenész csak cigány zenész lehet. Az MCOE létrehozása és az alapszabályának módosítása* című részben Hajnáczy Tamás az alapítás körülményeit vizsgálta meg. „A cigányzenészek az 1918-ban megszűnt Magyar Népzene-szek Országos Egyesületéből léptek be az Országos Magyar Zenészsze-vetségbe a Népzene-szek tagozataként, melyből rövidesen kiszálltak, hogy megalkíthassák saját szervezetüket, a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét.” (17) Az 1923 márciusában tartott közgyűlésük megfogalmazta és az alapszabályzatában rögzítette azt a vágyukat, hogy az országban csak azok a cigányzenészek végezhetnek zenei tevékenységet, akik tagjai az egyesületnek. Ezt az alapszabályzatot a Belügyminisztérium jóváhagyta, az országos főkapitány pedig 1924-ben körrendeletben megerősítette. (17–19)

Az alapszabály meghatározta az egyesület felépítését, működésének módját, tagjainak jogait és kötelezettségeit, rendelkezett a feloszlata-sáról, amennyiben letérne nemzeti és keresztény alapjairól, az egyesület nyelvét, amely a magyar volt, valamint felsorolta az egyesület céljait. Leírták jövőbeni ter-

veiket is, így azt, hogy nyugdíjalapot hoznak létre, segítséget nyújtanak bal-eset és betegség esetén, hozzájárulnak a tagok és a hozzátartozók temetési költségeihez, állást közvetítenek, hivatalos lapot indítanak, ünnepeket és hangversenyeket rendeznek, továbbá helyi csoportokat hoznak létre a központi egyesület mintájára. (19–22) Ezekből a helyi csoportokból 1926-ra negyven alakult meg, de csak harminc fizetett be tagdíjat az alapszabálynak megfelelően a központi szervezetnek. A vidéki városokban és Budapesten összesen 5.277 tagjuk volt. (22–23)

A *Cigányzenészek harca külföldiek és kontárok ellen. A Belügyminisztérium 137.000/1926. sz. körrendelete* című rész a cigányzenészek megélhetési gondjait mutatja be. A nehézségeket egyrészt a paraszti műkedvelő, döntően fúvós zenekarok jelentették, amelyek tagjainak nem a zenélés volt a fő foglalkozásuk, egyetlen pénzkereseti lehetőségük, másrészt a városi kávéházakban teret hódító jazz zene. Erre a helyzetre próbált megoldást kínálni a belügyminiszteri körrendelet, amely a külföldi zenészeknek nem adott működési engedélyt. (24–29)

A harmadik rész – *Cigányzenészek harca a hazai jazz zenekarok ellen. A főváros pártfogásában és a Bihari-zeneiskola megalapítása* – a jazz zene által okozott anyagi nehézségek elhárítására tett további kísérleteket tárgyalja. A cigányzenészek 1927-ben összehívott közgyűlése kérelmet fogalmazott meg a belügyminiszternek, hogy rendeletben tiltsák be, vagy szorítsák korlátok közé a jazz együttesek működését Magyarországon. 1928-ban a budapesti Színügyi Bizottsághoz fordultak hasonló tartamú beadvánnyal, viszont ez a kérvény csak a főváros által bérelt vagy fenntartott intézményekre vonatkozott. A Színügyi Bizottság a Belügyminisztériummal ellentétben támogatásáról biztosította őket. (31–35)

Az egyesület 1929-ben egy új megoldással állt elő, tagjai számára a továbbképzés, az új generáció számára pedig zeneiskola elindítását ígérte. A Zeneakadémiával, illetve a zeneiskolákkal való együttműködésre vonatkozó elképzelések és próbálkozások eredménytelensége után 1929 szeptemberében megnyitották az önálló Bihari János Zeneiskolát, ahol a felnőttek és a gyerekek egyaránt oktatásban részesülhettek heti egy-két órában, tandíj ellenében. (35–38)

A *Belső harcok, kiélesedő frakciók, ellenszervezet. Az MCOE széthullása és a helyi csoportok feloszlata* című rész a szervezet fenntartásának, működtetésének

problémáit veszi sorra az 1930-as évek elején. A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete 1930 májusában megszervezte a magyar nóta ünnepét, amelynek a bevételét a cigányzenész iskolára és Radics Béla prímás síremlékére akarták fordítani. Az esemény súlyos belső ellentéteket hozott a felszínre, az egyesületen belül két tábor jött létre. Az indulatok megfékezésére 1930 augusztusában a Belügyminisztérium rendkívüli közgyűlést hívott össze, amely leváltotta Bura Károly elnököt, akit viszont a Magyar Zenészek Országos Önképző és Betegsegélyező Egyesületének alapító közgyűlése elnöknek választott meg néhány hónappal később.

Az új egyesület célja a cigányzenészek nyugdíjban részesítése és betegség vagy munkanélküliség esetén való segélyezése lett. „A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete az 1930-as évek első felében már szembetűnően vesztett érdekérvényesítő képességéből, a belső feszültségek, a behajthatatlan tagdíjak, a helyi csoportok megszűnése mindinkább a szervezet végét jelentették.” (43) A Belügyminisztérium 1933-ban feloszlatta az egyesületet, többek között azzal az indoklással, hogy alapszabályszerű működést már hosszabb ideje nem fejtenek ki. (uo.) 1934-ben módosították a 137.000/1926. sz. BM körrendeletet is. Eszerint a cigányzenészek működési engedélyének kiadásához nem szükséges semmilyen egyesületi tagság igazolása. Ehhez elegendő ezentúl a zenekar cigányprímásának és két működési engedéllyel rendelkező cigányzenésznek az írásbeli nyilatkozata. (44)

A Sztrájkoló és sztrájk törő prímások. Cigányzenészek harca a Magyar Rádióval című rész az 1930-as évek közepének történéseit mutatja be. „A cigányprímások Magyar Imrének, az MCOE utolsó elnökének kezdeményezésére 1934 februárjában összegyűltek, hogy sérelmeik orvoslása végett követeléseiket megfogalmazzák, és átadják a Magyar Rádiónak.” (45)

Úgy döntöttek, ha ezeket nem teljesítik, akkor megtagadják a stúdió- és a kávéházi közvetítéseket. Az ellentéteket a Magyar Rádió megváltozott műsorpolitikája, előírásai és ezzel összefüggésben lévő belső szervezeti, személyi döntései okozták. Magyar helyét a tiltakozó cigányzenészek között Bura Károly vette át, aki egyúttal megalapította a Budapesti Cigányzenészek Egyesületét. (uo.) A cigányzenészek két csoportra szakadtak, Bura, illetve Magyar vezetésével. Bura elutasította, Magyar pedig elfogadta a Rádió új elvárásait. A konfliktus megegyezéssel végződött, mindkét fél, a cigányzenészek és különösen a Rádió, engedett a követeléseiből.

A *Ötszáz éves jubileum. Díszelőadás, cigányzenész olimpiász, gypsyológiai vilá kongresszus* című rész több eseményt sűrít magába. 1935-ben a cigányzenészek megalakították a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségét, alapszabályukat a belügyminiszter jóváhagyta. (48) 1936-ban az MCOSZ elhatározta a cigányság magyarországi letelepedésének országos megünneplését. 1937. május 6-án, az 500. évfordulón magyar nótákat játszanak, térzenét és szerenádot adnak, előbbit a Himnusszal, az utóbbit a Magyar Hiszekeggyel kezdik, és mindkettőt a Rákóczi indulóval zárják. (51–52) A rendezvények közé tartozott még egy díszelőadás Budapesten, hagyományos cigány lakodalom és keresztelő, cigányzenész verseny és gypsyológiai vilá kongresszus, amely végül elmaradt. (52–54)

A *„Kiscigányok” harca a primásokkal. Szociális kérdés napirenden, hatósági biztos kirendelése* című rész a cigányzenészek szociális nehézségeit tekinti át. E kérdésben a cigányzenészek két csoportra szakadtak: primásokra és zenekari tagokra. Az utóbbiak voltak a „kiscigányok”, akik mozgalmat szerveztek a primások ellen Korényi Béla brácsással az élükön. Korényit 1938-ban megválasztották az MCOSZ elnökének. (56) A belső ellentétek nem szűntek meg, ezért a polgármester hatósági biztost rendelt ki a szövetséghez még ugyanabban az évben. (58)

Az Összegzésben Hajnáczy egy táblázatban foglalta össze az 1920-as és az 1930-as években a cigányzenészek világát átjáró külső és belső ellentétek rendszerét. A két világháború közti időszakban ebből a szempontból hat periódus különböztethető meg, a szemben álló felek változásai, az ellentétek típusai, okai és a hatóságok beavatkozásainak jellege alapján. (60)

A forrásgyűjtemény

A forrásgyűjtemény tematikus csoportjai – kronologikusan elrendezve, a megjelenés időpontjával, illetve pontos hivatkozással ellátva – adják közre a különféle forrásanyagokat. (12)

Ennek első része a *Harc. „...olyan a jazz-band mint a járvány, küzdeni kell ellene...”* címet kapta. (71–163) Ezek a források a cigányzenészek társadalmi helyzetét, szociális helyzetük változásait, a zenei élet további résztvevőihöz

fűződő viszonyukat, valamint a megélhetéssel kapcsolatos nehézségeiket és konfliktusaikat mutatják be.

A második rész (*Rendeletek. „...hatósági védelmet a nemzeti ízlést rontó idegen és kontár invázióval szemben...”*) a cigányzenészeket és a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét érintő engedélyeket, rendeleteket, szabályozásokat, alapszabályzatokat, zenei érdekcsoportokkal kötött megállapodásokat, szerződéseket adja közre. (165–206)

A harmadik rész (*Közgyűlések. „...a szavak órája elmúlt, itt már sürgősen kell cselekedni...”*) a közgyűlések jegyzőkönyveit tartalmazza. (207–268)

A negyedik, *Zeneiskola. „...a cigányság a mai viszonyok között csak úgy boldogulhat, ha tanul...”* című rész forrásai a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének zeneiskolája, a Bihari János Zeneiskola megalapítását és működését, az oktatás céljait, az oktatott zenekultúra ismereteinek típusait és jellegét taglalják. (269–288)

Az ötödik rész (*Nótaünnep. „...jótékony kezemet kővel és sárral dobálták meg...”*) egy eseményt és az ehhez kapcsolódó összeütközéseket, belső személyi ellentéteket jeleníti meg. (289–326)

Végül a hatodik, *Jubileum. „...a cigányzenészség ünnepélyes hitvallása lesz az őt befogadó magyar haza iránt...”* című rész forrásai a cigányzenészeknek a cigányok magyarországi letelepedésének és a magyar cigányzene 500 éves évfordulójának tiszteletére 1937-ben szervezett országos méretű rendezvénysorozatának sajtóforrásait mutatják be, köztük a budapesti díszhangversennyel, az országos csárdásversennyel és a gypsyológiai világkongresszussal kapcsolatos anyagokat. (327–342)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BEREK SÁNDOR – *szociológus, kulturális antropológus*

FEKETE CSABA – *református lelkész, könyvtáros, egyházzene-kutató*

KMECZKÓ SZILÁRD – *filozófus, tudománytörténész*

MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA – *neveléskutató*

OLÁH RÓBERT – *régikönyves, könyvkutató*

TÁMBA RENÁTÓ – *nevelésszociológus*